

ՆԵՍՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ա. Եզրերի ճշտում՝ հայրենասիրություն,
ազգայնականություն և ազգայնամոլություն

Ազգայնականությունը (նացիոնալիզմ, nationalism) 20^{րդ} դարում առավել չարչրկված եզրերից է: Պատճառն այն է, որ այս եզրը (տերմինը) ներմուծվել և պարտադրվել է քաղաքագիտության մեջ քաղաքական դաշտից, ստանալով իրարից տարվբեր իմաստներ և ենթաիմաստներ:

Եղել են ժամանակներ, երբ ազգայնականությունը, իր այս կամ այն դրսևորումով, համարվել է դրական երևույթ, օրինակ, 2^{րդ} համաշխարհային պատերազմից հետո մինչև ապագազուգան ավարտը՝ 1960^{ական} թթ., ազգային¹ ազատագրական շարժումները ողջունել են ինչպես կոմունիստական ճամբարը, այնպես էլ արևմտյան երկրների ձախ (այդ թվում՝ ոչ կոմունիստական) ազդեցիկ ուժերը: Սակայն վերջին տասնամյակներում տիրապետող է դարձել հակառակ տեսակետը, որով ազգայնականությունը, դրան նույնացվող ազգային¹ ազատագրական շարժումներն ու նրանց հիմքում ընկած գաղափարախոսությունները բնութագրվում և հռչակվում են որպես ապակայունացնող, անջատողականություն սերմանող և խրախուսող, հետևաբար՝ պատերազմներ ծնող երևույթ՝ «կաթսա, որից հաճախ պատերազմներ են դուրս ժայթքում»¹: Այս տեսակետի ջատագովությունը են հանդես գալիս թե՛ մեծ տերությունները, որոնք շահագրգռ

¹ "...the cauldron from which wars often spring." Այս տեսանկյունով ազգայնականությունը համառոտ ներկայացված է, օրինակ, հետևյալ գրքում՝ Charles W. Kegley, Jr. և Eugene R. Wittkopf, *World Politics. Trend and Transformation*. Fifth ed. (New York: St. Martin's Press, 1995), pp. 445-446, 457-459.

ված են միջազգային սթաթուսը քվոյի պահպանման մեջ, և թե՛ բազմազգ պետությունների մեծամասնությունը: Վերջիններիս մտավախությունը իրենց ազգային փոքրամասնություններն են ու նրանց հնարավոր ընդլզումները:

Օրինակ, դարաբաղցի հայերի՝ Հայաստանին վերաձմիանալու հասկանալի և բոլոր տեսակետներից (պատմական, իրավական, ժողովրդագրական) արդար պայքարը, հայկական կողմի գնահատմամբ՝ ազգային ազատագրական պատերազմ է, որն արդյունք է հայկական բնիկ տարածքների բռնազավթման և գաղութացման, մինչդեռ ադրբեջանական թուրքական քարոզչության ու նրանց ձայնակցող արևմտյան ակադեմիական ազդեցիկ կենտրոնների ներկայացմամբ՝ դարաբաղցիների շարժումն ընդամենը անջատողականների և ծայրահեղականների ինչոր մութ՝ «ազգայնական» հորջորջվող ձգտումների արգասիք է: Վերհիշենք նաև, որ Խորհրդային Միության գոյության շրջանում ոչ միայն դարաբաղյան ազատագրական պայքարը և նման շարժումներն էին ազգայնականության ծնունդ հռչակվում և մեղադրվում, այլև նույնիսկ՝ ազգային մշակույթի և պատմության անաչառ ուսումնասիրությունը:

Նկատենք նաև այն, որ որոշ պետություններ խրախուսել և խրախուսում են ազգայնականությունը իրենց ձեռնտու դեպքում, հատկապես՝ հակառակորդ պետության փոքրամասնությունն իր շահերի համապատասխան օգտագործելու նպատակով (ինչպես Իրանը, Իրաքը և Թուրքիան օգտագործում են յուրաքանչյուրի տարածքում ապրող քրդերին): Մեծ տերությունները խրախուսում են ազգայնականությունը և նույնիսկ ազգայնամոլությունը (չովինիզմը՝ մի ազգի կողմից իրականացվող բռնությունն ու ճնշումները մյուս ազգի կամ ազգերի նկատմամբ) նաև այն դեպքում, երբ ցանկանում են այդպիսով ամրապնդել ռազմավարական կարևոր նշանակություն ունեցող դաշնակից պետության ներքին կայունությունը, ինչպես, օրինակ, ԱՄՆ խրախուսում

սուժ է Իսրայելի պետութեան ազգայնականութիւնը և թուրքիայի բացահայտ ազգայնամոլական ռեժիմը: Եվ ընդհանրապէս՝ նույն պետութիւնը կարող է պահարակել ազգայնականութեան որևէ դրսևորում, երբ այն հակասուժ է իր շահերին:

Այսպիսով՝ ազգայնականութիւնը, հայրենասիրութիւնը և ազգայնամոլութիւնը հաճախ են նույնացվել՝ երբեմն միևնույն դեպքում գնահատվելով և՛ դրականորեն, և՛ խիստ բացասականորեն:

Այս քաղաքական ազդեցութիւնների արդյունքում արդի արևմտյան սոցիալական գիտութիւնների մեջ ազգայնականութիւն եզրը, ըստ ենթաշարադրանքի, կարող է վերաբերել տարբեր երևույթների, այդ թվում՝ ազգային ինքնութեան և գիտակցութեան մակարդակին, այն գաղափարաբանութիւններին ու կոլեկտիվ մտայնութիւններին, որոնց վրա հիմնված են ազգային հանրութիւնները, հայրենասիրական տրամադրութիւններին և մտածելակերպին, հաճախ էլ՝ այլազգիների շահագործմանը, ճնշումներին ու բռնութիւններին և այս տղեղ երևույթները հիմնավորող ու արդարացնող ռասիստական, ֆաշիստական կամ ազգային սնապարծ գերապատմութեան վրա կառուցված գաղափարաբանութիւններին²:

Առաջ է եկել տերմինաբանական մի այնպիսի խառնաշփոթ, որն առանց եզրերի կանխավ ու հստակ ճշտորոշման գրեթե անկարելի է դարձնում ազգայնականութիւն երևույթին վերաբերող պատմական նյութի գիտական անաչառ քննութիւնը: Սա սկսել են նկատել նաև արևմտյան տեսաբանները: Այսպես՝ ամերիկյան ռազմական սոցիոլոգիայի հիմնադիրներից մեկը՝ քաղաքացիական գիտակցութեան խոշոր վերլուծաբան, պրոֆ. Մորիս Ջանովիցը, Արևմուտքում ազգայնականութեան և հայրենասիրութեան դեմ տաս

² Հմմտ. Liah Greenfeld, *Nationalism. Five Roads to Modernity* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1992), p. 3.

նամյակներ տեւած մտավոր գրոհից հետո, անհանգստութիւնն է հայտնում առ այն, որ.

Իբրև կոնցեպցիաներ, և՛ գաղափարախոսութիւնը, և՛ հայրենասիրութիւնը տուժում են ինչպես բանավեճի գերծանրաբեռնվածութիւնից, այնպես էլ հստակ նշանակութիւնի բարդութիւնից՝ Ծայրահեղ ազգայնականութիւնն իրա ձեռնարկված գրոհը նշանակալից զգուշավորութիւն է առաջացրել հայրենասիրութիւնի նկատմամբ³:

ԱՄՆ վերաբնակված նախկին խորհրդային ճանաչված ազգագրագետ Անատոլի Խաղանովը ևս կոչ է անում զանազանել ազգայնականութիւնի տարատեսակները, զգուշացնել լոկ, որ «գոյութիւն ունեն բազմաթիւ ազգայնականութիւններ ու ոչ թե ազգայնականութիւն միակ տեսակը»⁴:

Ամերիկացի ամենաճանաչված սոցիոլոգներից մեկը՝ պրոֆ. Լուիզ Քրիզբերգը, ավելի հեռուն գնալով, առանձնացնում է էթնիկ ազգայնականութիւնի հետեյալ հինգ դրական կողմերը.

1. Ավելի մեծ հանրութիւնը պատկանելը հաճելի զգացողութիւն է պարգևում. ինքնաշարունակ խմբի մաս կազմելն անմահութիւնի նման ինչոր բան է ապահովում՝ Մինչդեռ պատկանելութիւնն այնպիսի մի խմբի, որ զուրկ է ներքին հպարտութիւնից, վնասակար է անհատի ինքնագնահատականի համար:

³ "both ideology and patriotism as concepts suffer from an overload of polemics and the difficulty of precise meaning.... The attack on ultranationalism has produced considerable uneasiness about patriotism..." - Morris Janowitz, *The Reconstruction of Patriotism: Education of Civic Consciousness* (Chicago ~ London: The University of Chicago Press, 1985), pp. 8-9.

⁴ "there is not one nationalism but many," Anatoly M. Khazanov, *After the USSR: Ethnicity, Nationalism, and Politics in the Commonwealth of Independent States* (Madison: The University of Wisconsin Press, 1995), p. XV.

2. Էթնիկական մշակութային բազմազանությունը զվարճություն է: Աշխարհի մեծագույն ինդուստրիան զբոսաշրջիկության բիզնեսն է. մարդիկ սիրում են ճանապարհորդել ու տեսնել, թե ինչպես են ապրում ուրիշները. մենք շատ փող ենք ծախսում էկզոտիկ ուրիշների կենցաղը տեսնել՝ զգալու համար:

3. Էթնիկական բազմազանությունը մարդկային էակի համար վերապրելու արժեք ունի: Էթնիկական մշակություններն ապահովում են տարբեր խնդիրների լուծումը:

4. Հաճախ էլ՝ էթնիկ ազգայնականությունն առաջադիմական որակ է ձեռք բերում, քանի որ դա այն հիմքն է, որ ապահովում է ժողովրդի մասնակցությունը կառավարմանը: Ազգայնականության ծաղկումը անցած (իմա՝ 19^{րդ} և 20^{րդ} Ա. Ա.) դարում մաս էր կազմում նորագույն շրջանում տեղի ունեցած արմատական ժողովրդավարացման: Այն հուշակեց զանգվածների իրավունքը՝ ինքնավարություն պահանջելու կյանքի բազում մշակութային և սոցիալական, ինչպես նաև քաղաքական ոլորտներում: Ավելին՝ էթնիկական համերաշխությունը քաղաքացիական հասարակության հաստատման ու պահպանման աղբյուրներն են:

5. Էթնիկ պատկանելությունը կոորդինացման հնարավոր կետերից մեկն է, կազմակարգվելու եւ մոբիլիզացվելու հիմք է: Ինքնակազմակերպման համար որեւէ ինքնություն որպես բազա ունենալն անխուսափելի է: Էթնիկ պատկանելությունը, նույնիսկ ազգայնականությունը, որոշ առավելություններ ունի ինքնակազմակերպման այլ բազաների համեմատ: Օրինակ՝ համեմատեք դրանք ընդհանրականների հետ. քաղաքական գաղափարաբանությունները և կրոնները հաճախ մեսիական են ու հոգեորսական, մինչդեռ ազգայնականությունն իր սահմաններն ունի:

Այս դիտարկումներից բխող մի հետևությունն էլ այն է, որ մենք չպետք է ձգտենք ոչնչացնել էթնիկ ինքնությունը կամ նույնիսկ ազգայնականությունը [փոխարենը] մենք պետք է հասկանանք, թե ինչպես կարելի է ուժեղացնել

էթնոնացիոնալիզմի ցանկալի կողմերը և թուլացնել նրա բացասական կողմերը⁵:

Այս դիտողություններն ու մտահոգությունները լինում են վրեժախնայի են, թեկուզ և ուշացած: Կատարելիք հետևություններից մեկն էլ այն է, որ յուրաքանչյուր ազգայնականություն պետք է ուսումնասիրել ու գնահատել առանձին վերցրած՝ իրեն վերաբերող պատմական եզակի նյութի հիման վրա: Ու դրանից հետո միայն կարելի է դիմել համեմատական վերլուծությունների և ընդհանրացումների:

Սույն ուսումնասիրությունից մեջ ազգայնականություն եզրն օգտագործված է ամենալայն իմաստով, ընդ որում՝ առանց դրական կամ բացասական նրբերանգների: Ե՛վ ազգ

---

⁵ "1. It feels good to belong to a larger entity; being part of an ongoing group provides a kind of immortality... To belong to one which does not have pride in itself is hurtful to an individual's self-esteem. 2. Ethno-cultural diversity is fun. The world's largest industry is the tourist business; people like to travel and see how others live; we spend a lot of money to get a taste of exotic others. 3. Ethnic diversity has survival value for the human species. Ethno-cultures provide solutions to problems... 4. Often, ethno/nationalism has a progressive quality in so far as it provides a basis for popular participation in governance. The flourishing of nationalism in the last century was part of the process of fundamental democratization of modern times. It proclaimed the right of the masses to claim autonomy in many cultural and social as well as political areas of life. Ethnic solidarity is also one source for the maintenance of a civil society... 5. Ethnicity is one possible coordination point, a basis for organizing and mobilizing. Having some identity as a base for organization is inevitable. Ethnicity, even nationalism, has advantages over some other bases of organizing. For example, compare them to universalist ones: political ideologies and religions are often messianic and proselytizing, while nationalism has self-limits. One implication of these observations is that we should not work for the elimination of ethnic identity or even nationalism... we are to understand how to foster the desired aspects of ethno/nationalism and reduce the negative aspects". - Louis Kriesberg, "Ethnicity, Nationalism and Violent Conflict in the 1990s," *The Peace Studies Bulletin*, Vol. 2, Numbers 1-2, Winter 1992-1993, pp. 25-26.

գայնականությունը, և՛ հայրենասիրությունը՝ անձի կամ խմբի նվիրվածությունն են սեփական ազգին: Տարբերությունն այն է, որ ազգայնականությունը լրացվում է ազգային ինքնագիտակցության տարրերի վերլուծության ու վերհասանման վրա հիմնված գաղափարաբանություններով, որոնք ընդգծում և առաջնային են համարում սեփական ազգի արժեքներն ու շահերը, քաղաքական ու մշակութային բոլոր իրողությունները դիտում են, նախ և առաջ, այդ արժեքների ու շահերի տեսանկյունից, ըստ այդմ էլ՝ ծրագրում են համազգային գործունեությունը կամ հակազդեցությունը:

Եթե ազգը ճնշված է և անիրավիված, գտնվում է ինքնապաշտպանական դիրքերում, ապա ազգայնականությունը և հայրենասիրությունը ձուլվում են՝ ծնունդ տալով հայրենիքի ազատության և բարօրության համար պայքարին, ընդհուպ մինչև անձնազոհության դիմելը: Ռազմական, քաղաքական, գաղափարական ու մշակութային ասպարեզներում հայ ազգի մղած հազարամյա ինքնապաշտպանական մաքառումները պատմականորեն ծնել են ազգայնականություն հենց այդ տեսակը. հայկական ազգայնականությունը անհնար է տարանջատել պարզ, բնածին հայրենասիրությունից: Աշխարհաքաղաքական այլ միջավայրներում և իրավիճակներում, երբ սեփական ազգի ընտրվածության կամ առավելությունների մասին հավատալիքները կամ հատուկ մշակված տեսությունները փորձում են պարտադրել ենթակա ազգերին, սեփական ազգի բարօրությունը նվաճել այլ լազգիների դաժան շահագործման, ճնշումների և նույնիսկ ոչնչացման միջոցով՝ պետք է խոսել այլևս ո՛չ թե ազգայնականություն, այլ ընդամենը՝ ազգայնամոլություն և ֆաշիզմի մասին:

Բ. Ազգայնականության սկզբնավորման ժամանակը
Հայաստանում և Եվրոպայում

Նորերս լույս տեսած մի քանի ուսումնասիրություններում⁶, արևմուտքում ազգայնականության սկզբնավորումը հետազոտվել է բացառապես Եվրոպայի՝ 16-ից մինչև 20-րդ դարերի միջև ընկած պատմահասարակական փորձի հիման վրա: Բնականաբար, այսպիսի եվրոպաշտությունը (*eurocentrism*) անբավարար արդյունքներ ու չհիմնավորված եզրակացությունների տեղիք է տվել: Այսպես, ազգայնականություն՝ հայրենասիրություն երևույթը ուսումնասիրող արևմտյան գիտնականների մեծամասնությունը կարծում է, որ աշխարհում ամենաառաջին ազգերը առաջացել են Եվրոպայում՝ 16-19-րդ դարերում: Օրինակ, Ուոքեր Քոննորը, ով ընդհանուր է «էթնիկ ազգայնականության ծագման ու զարգացման, թերևս, ամենաառաջատար հետազոտողը», համաձայնում է իրենից ավելի վաղ ապրած՝ նույնպես հայտնի հեղինակ Էռնեստ Բարքերի բոլորովին անհիմն այն մտքին, թե իբր «ազգերի ինքնագիտակցությունը 19-րդ դարի արդյունք է»⁷:

Եվրոպապաշտ մտքի այս դարոցին համահունչ ու տիպիկ է նաև 1992 թ. լույս տեսած Լիա Գրինֆելդի ուսումնասիրությունը՝ համաշխարհային պատմության բացարձակ իմացությունը հավակնող հետևյալ ինքնավստահ եզրակացությունը. «Ազգի ամենաառաջին ժամանակակից գաղափարը»

---

⁶ Այդ ուսումնասիրություններից են, օրինակ, Adrian Hastings. *The Construction of Nationhood: Ethnicity, Religion and Nationalism* (Cambr.: Cambridge University Press, 1997); Michael Lind, "In defense of liberal nationalism," *Foreign Affairs* (May/June 1994), pp. 87-99.

⁷ See Walker Connor, *Ethnonationalism: The Quest for Understanding* (New Jersey: Princeton University Press, 1996), p. 4, paperback page; cf. Ernest Barker, *National Character and the Factors in Its formation* (London, 1927), p. 173.

փարը առաջացել է 16^{րդ} դարի Անգլիայում, որն էլ աշխարհում ամենաառաջին ազգն էր»⁸:

Ազգայնականության արևմտյան հետազոտողների այս տեսակետները փոքրիշատե հասկանալի կլինեն, եթե նկատի ունենանք, որ եվրոպական ազգերի ձևավորումն ու ազգային ինքնագիտակցության ձևաբերումն իրոք տեղի են ունեցել 16^{րդ} դարերում: Օրինակ, համաձայն հենց արևմտյան ուսումնասիրությունների՝ 1789 թ. «Ֆրանսիական հեղափոխությունից շատ տարիներ հետո էլ Ֆրանսիայում ապրող մարդկանց բացարձակ մեծամասնությունը դեռևս գիտակից չէր իր ֆրանսիացի լինելու մասին»⁹: Նմանապես՝ «19^{րդ} դարի կեսերին Իտալիայում... իտալացիների ընդամենը 3 տոկոսը կարող էր խոսել նույն ընդհանուր լեզվով. մեծ մասը խոսում էր մեծապես տարբեր տարածաշրջանային բարբառներով և մեծ մասն իրեն համարում էր սիկիլիացիներ, հոմալացիներ և այլն: Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո, սակայն, Իտալիայից հյուսիսային Ամերիկա ներգաղթած մարդկանց մեծամասնությունը իրեն համարում էր իտալացի: Այսպիսով իտալական ազգը աճեց կամ առաջացավ 75 տարուց էլ պակաս ժամանակահատվածում»¹⁰:

Հին, միջնադարյան և ուշմիջնադարյան սկզբնաղբյուրները բացահայտում են հայերի ընդգծված ինքնությունը, դրան ուղեկցած ազգայնական հայրենասիրական մտայնությունն ու սրանց ծնած գաղափարաբանությունն

⁸ Liah Greenfeld, *Nationalism*, p. 14, cf. p. 6. Այդուհանդերձ, Գրինֆելդը մի ծանոթագրության մեջ ընդունում է, որ «որոշ նախաձեռնողներ, այսինքն՝ հասարակություններ, որոնք միավորված էին ազգային բավական նման համերաշխություններով, հայտնի էին հին աշխարհում, հատկապես հրեաների և հույների միջավայրում, թեև «ազգեր» չէին անվանվում», p. 495, note 9.

⁹ Walker Connor, *Ethnonationalism*, op. cit., p. 95, note.

¹⁰ See K. J. Holsti, *International Politics: A Framework for Analysis* (New Jersey: Prentice-Hall, 1995), p. 58.

ըր: Հայերի մեջ այս անսովոր վաղ առաջացած սոցիալօհոգեբանական երևույթները մինչև այժմ պատմագիտական հետազոտությունների առարկա չեն դարձել, ինչը կտրուկ նվազեցնում է Հայոց պատմությունը ճիշտ ընկալելու և վերլուծելու հնարավորությունները¹¹: Հայկական հին և միջնադարյան ազգայնականությունը, իր ժամանակին և պայմաններին հատուկ ուրույն առանձնահատկություններով հանդերձ, ի հայտ է եկել եվրոպական իր նմանօրինակներից դարեր առաջ: Այն, մասնավորապես, եղել է պետություն և ազգի շահերի համար զանգվածներին մոբիլիզացնող նույնպիսի գործոն, ինչպիսին է նոր ու նորագույն շրջանի եվրոպական ազգայնականությունը¹²:

---

¹¹ Ներկա ուսումնասիրությունը հեղինակի՝ «Հայկական ինքնության՝ ազգայնականության կազմավորումը» անտիպ մենագրության գլուխներից մեկն է: Առանձին գրքուկով լույս է տեսել նույն մեկնագրության մեկ այլ հատված՝ Արմեն Այվազյան, Հայ զինվորականության պատմիկ վարքականոնը (405-րդ դարեր): Երևան, «Արտագր» հրատ., 2000:

¹² Ազգայնականության արևմտյան տեսությունները քննադատված են նաև հետևյալ ուշագրավ աշխատության մեջ՝ Հ. Ա. Գևորգյան, Ազգ. ազգային պետություն, ազգային մշակույթ (հայկական հարցը ժամանակակից քաղաքագիտական տեսությունների լույսի ներքո), Երևան, «Նոյյան Տապան», 1997:

ՀԱՅԵՍՏԱՆ

Լեզվի և ազգային ինքնագիտակցությունների սերտ կապն արժանացել է արտասահմանյան և նախկին խորհրդային ազգաբանների (էթնոլոգների), սոցիոլոգների և հոգեբանների բազմակողմանի ուշադրությունը¹³: Մեզանում նույնատիպ ուսումնասիրությունները, ցավոք, դեռևս բացակայում են: Այնինչ՝ Հայոց լեզուն հայերի ազգային ինքնագիտակցության ձևավորման վրա ազդեցություն ունեցած պատմական որոշիչ գործոններից է, եթե ոչ՝ ամենաորոշիչը: Հայոց լեզուն, ըստ ամենայնի, եղել է հայերի ազգային ինքնագիտակցության առաջացման սկզբնական խթանը: Լեզվական ուրույն և համախմբված համայնքի գոյությունը, իր հերթին, պարտադիր նախադրյալ էր հայերենի՝ հնդեվրոպական նախալեզվից վաղ դատվելու համար:

Հայոց լեզվի՝ Հայկական լեռնաշխարհի բնիկ լեզուն լինելն այլևս վերջնականապես ապացուցված է նոր և նորագույն բազմաթիվ ուսումնասիրություններով¹⁴: Հայկական

¹³ Տե՛ս, օրինակ, Adrian Hastings. *The Construction of Nationhood: Ethnicity, Religion and Nationalism* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), pp. 19-22, 31, 77, 108, 148, 151-152; Cheine Anwar. *The Arabic Language: Its Role in History* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1969); Ю. В. Бромлей. Очерки теории этноса [Москва: "Наука", 1983], с. 110-117, 241-243, 327-332; С. А. Арутюнян. "Этнические процессы и язык", [Расы и народы [Ежегодник] No. 15 [1985], Москва: "Наука", 1986, с. 30-56.

¹⁴ Տե՛ս, օրինակ, Г. А. Капанцян. Хайаса [к] колыбель армян. Этногенез армян и их начальная история [Ереван, Изд. АН Арм. ССР], 1947. Գ. Բ. Զահեկյան. Հայոց լեզվի պատմություն. Ասիական շրջան (Երևան, 1987). Նույնի՝ "Հայկական շերտը ու՝ բարտական դիցարանում", "О соотношении хайасского и армянского языков", "Լեզվական նոր տվյալներ հայոց նախաբրիստ տոնեական կրոնի և հավատալիքների մասին" [Պատմափրանսահիթական հանդես, 1986, No. 1, 2, 1992, No. 1, "Ուրարտական արձա՝ նազրությունների ներածական բանաձևերի հնարավոր հայկական

լեռնաշխարհում հայոց լեզվի, ըստ այդմ էլ, հայկական էթնիկ տարրի գերիշխանությունը հաստատվել է մ.թ.ա. 4³րդ հազարամյակներում կամ գուցե ավելի վաղ¹⁵: Հայոց լեզվի տիրապետության տակ գտնվող տարածքի վերաբերյալ գրավոր ուղղակի մի հայտնի վկայություն էլ տրամադրել է հունյն աշխարհագրագետ Ստրաբոնը (մ.թ.ա. 64 թ մ.թ. 23), որի համաձայն՝ մ.թ.ա. 2 դարում Արտաշես Ա-ի ջանքերով վերամիավորված Հայաստանի ամբողջ բնակչությունը հայախոս էր՝ «ուստի և բոլորը միալեզու են»¹⁶:

Համեմատական քննությունները ստորև ներկայացնում ենք հայկական, անգլիական, ֆրանսիական և ռուսական աղբյուրների տվյալները՝ պարզելու համար այն հանգամանքներն ու ժամանակը, թե երբ և սոցիալապատմական ինչ պայմաններում է մայրենի լեզուն դառնում համազգային սիրո և հպարտության առարկա:

բնույթի մասին" - Պատմափրանսիական հանդես, 2000, No. 1: Thomas Samuelian, *Armenian Origins: An Overview of Ancient and Modern Sources and Theories* (Yerevan: Iravunk Publishing House), 2000.

¹⁵ Thomas Samuelian, *Armenian Origins, op. cit.*, pp. 7-11; История Армении с древнейших времен до наших дней. Под редакцией Э. Л. Даниеляна. Ереван: Анкюнакар, 1999, с. 70-8. *Բրիտանիկա հանրագիտարանի այժմ արդեն հնացած տեսակետով. Հայկական լեռնաշխարհի լեզվական հայացումը ավարտված է եղել մ.թ.ա. 7⁶րդ դարերում (տե՛ս The New Encyclopedia Britannica, Fifteenth ed., 1984, Macropedia, Vol. 2, p. 23):*

¹⁶ Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմետիա: Հտ. 1. Կազմողներ՝ Պ. Հ. Հովհաննիսյան, Ա. Գ. Աբրահամյան: Երեւան, Երեւանի պետհամալսարանի հրատ., 1981, էջ 196: Strabo, *Geography*. Compiled and transl. by F. Lasserre (Paris, 1975), book XI, Chapters 14, 5 (Coll. G. Bude, vol. VIII, p. 123). Այս տեղեկության մանրամասն քննությունը տե՛ս Գագիկ Սարգսյան, Ինքնորոշում և կողմնորոշում. Մեծ Հայքի վերելքի շրջան. Ինքնություն [Identitas], Ա, Երեւան, «Կամ մար», 1995, էջ 91-93:

Հնում հայերենի, իբրև մայրենի լեզվի, գործածումը թյամբ է պայմանավորվել անհատի պատկանելությանը հայկական էթնիկ տարրին:

Պատահական չէ, որ Մովսես Խորենացին Հայաստանի տարածքը նույնացնում էր հայոց լեզվով խոսող տարածքի հետ, նշելով՝ «Եւ յարեւելից կողմանէ, զեզերբ հայկական խօսիցս...»¹⁷:

Պատմահոր մի ուրիշ հաղորդում հնարավորություն է ընձեռում պատկերացնելու, թե որքան վաղ էին հայոց պե՞տությունն առաջնորդները գիտակցել լեզվացեղային (ethnolinguistic) միատարրության ռազմավարական կարևորությունը: Հենվելով Մար Աբասի մատյանի վրա՝ Խորենացին հայտնում է, որ Արամ թագավորը (որն այս դրվագում մարմնավորում է մ.թ.ա. 9^{րդ} դարում ապրած Արամե կամ մ.թ.ա. 7^{րդ} դարում ապրած Էրիմենա՝ Արամանի հայոց արքաներից մեկին)¹⁸ կարգադրել է Հայաստանի կազմի մեջ նոր մտցված ծայրամասային գավառների բնակչությանը՝ «ուսանել զխօսս և զլեզուս հայկական»¹⁹: Փաստորեն, այս դրվագը խոսում է այն մասին, որ արդեն մ.թ.ա. 9^{րդ} դար

¹⁷ Մովսես Խորենացի. Պատմություն Հայոց. Գիրք Բ, Գլ. Ը:

¹⁸ Արամ թագավորի հավաքական կերպարի մանրամասն քննությունը տե՛ս Արմեն Պետրոսյան. Արամի առասպելը հնդեվրոպական և ուսպելյարանության համատեքստում՝ հայոց ազգածագման խնդիրը (Երևան. «Վան արյան», 1997): Այն, որ Խորենացու այս հաղորդման մեջ Արամ թագավորին մարմնավորողը 7^{րդ} դարի հայոց արքա Էրիմենա՝ Արամանին է, մանրամասն քննված է հետևյալ ուսումնասիրության մեջ՝ Բաբեկեն Հարությունյան, Հայաստանի, հայ՝իրանական հարաբերությունների՝ Առաջավոր Ասիայի հնագույն պատմության մի քանի խնդիրների շուրջ (մ.թ.ա. VII-VI դդ.): Երևան, «Հայագիտակ», 1998, էջ 59-90:

¹⁹ Մովսես Խորենացի. Պատմություն Հայոց: Քննական բնագիրը և նե՞րածությունը Մ. Աբեղեանի և Ս. Յարութիւնեանի: Լրացումները Ա. Բ. Սարգսեանի (Երևան, ԳԱ, 1991. Տիպիսի 1913 թ. հրատարակություն) թյան նմանահանություն), էջ 46:

ըրերում Հայաստանի պետութիւնը մշակել ու խստորեն իրա-
կանացնում էր հայոց լեզվի զարգացումը երաշխավորող հա-
տուկ «լեզվական քաղաքականութիւն», ընդ որում՝ աննա-
հանջ քաղաքականութիւն:

Մովսէս Խորենացին հայոց լեզվի նշանակութիւնը
շեշտած մեր միակ ոսկեդարյան հեղինակը չէ: Հայկական
գրերի ստեղծումից անմիջապէս հետո՝ նույն 5^{րդ} դարում,
հայ նշանավոր մյուս մտածողները ևս անդրադարձել են հա-
յոց լեզվին:

Այսպէս՝ Փավստոս Բուզանդը սահմանում էր Հայաս-
տանը որպէս «Հայոց լեզվի ամբողջ աշխարհ» (աշխարհ և
մենայն Հայոց լեզուին)²⁰ և «հայոց լեզվի թորգոմական աշ-
խարհ» (երկիրն լեզուին թորգոմական աշխարհին)²¹: Փավս-
տոսի այս սահմանումների ճշգրիտ ընկալումը, սակայն,

²⁰ «Իսկ աշխարհի ամենայն հալոց լեզուին, դաւառաց դաւառաց, կող-
մանց կողմանց, տեղեաց տեղեաց մեծամեծք աշխարհակալք դաւա-
ռատեարք նահապետք մեծագգեացք և ամենայն ուխտ քահանայու-
թեան, ժողովք միաբանական ժողովրդոցն, ի սուգ տխրութեան ընկը-
մեալ էին վասն իւրեանց հօտապետ գլխաւորին, զի հեռացաւ ի նոցա
նէ»։ Փաւստոս Բուզանդացի. Պատմութիւն Հայոց ի չորս դպրո-
թիւն (չորրորդ տպագրութիւն). Վենետիկ, 1933, Դպրութիւն Գ. Գլ.
ԺԲ, էջ 115:

²¹ Փաւստոս Բուզանդացի. Պատմութիւն Հայոց ի չորս դպրութիւն,
Դպրութիւն Գ. Գլ. ԺԳ, էջ 43: Ինչպէս մեկ այլ առիթով նշել ենք. «եր-
կիրն լեզուին թորգոմական աշխարհի» արտահայտութեան մեջ երկիր
և աշխարհ բառերը գործածված են նույն իմաստով՝ իբրև հոմանիշ
ներ կամ այսպէս կոչված պեսպիսութիւններ. տե՛ս Արմեն Այվազ-
յան, Հայաստանի պատմութեան լուսաբանումը ամերիկյան պատ-
մագրութեան մեջ. քննական տեսություն (Երևան, «Արտագերս»,
1998), էջ 200-201: Փավստոսի այս «անառաջնորդ եղեալ՝ իբրև
զկոյրս մոլորեցան երկիրն լեզուին թորգոմական աշխարհին» դրվագը
Մալխասյանցն ընթերցել է այսպէս՝ «անառաջնորդ մնալով՝ կույրերի
նման մոլորվեց հայ լեզվով խոսող թորգոմական աշխարհը»: Ստորև
առաջարկում ենք այլ ընթերցում, որը, մեր համոզմամբ, բնագրին ա-
վելի հարազատ է. «անառաջնորդ մնալով՝ հայոց լեզվի [տիրապե-
տութեան տակ գտնվող] թորգոմական աշխարհի բնակիչները կույրե-
րի նման մոլորվեցին»:

պահանջում է որոշակի պարզաբանում: Առաջարկում ենք ի՞նչ մաստային լրացումով այսպիսի ընթերցում՝ «Հայոց լեզվի [տիրապետութեան ներքո գտնվող] ամբողջ աշխարհ» և «Հայոց լեզվի [տիրապետութեան ներքո գտնվող] Թորգոմա կան աշխարհ»:

Այսպիսի ընթերցման ստուգությունը հաստատվում է Փավստոսի Հայոց պատմության մեկ այլ դրվագով. պատմելով Ներսես Մեծ կաթողիկոսի մահվան առիթով Հայաստանը պատած համազգային սուգի մասին՝ Փավստոսը գրում է.

Եվ Հայոց երկրի սահմանների ներսում՝ մի ծայրից մյուս ծայրը, սգում էին նրան բոլոր ազնվականներն ու շինականները՝ Թորգոմի տան բնակիչ բոլոր ազնվականներն ու շինականներն անխտիր, հայ լեզուն առհասարակ:
[Եւ սգային ամենայն ազատք՝ շինականք ծագէ ի ծագ ամենայն սահմանաց երկրին Հայոց, ազատք՝ շինականք ամենայն բնակիչք տանն Թորգոմայ, հայ լեզուն առհասարակ:]²²

Այս հատվածում Փավստոսը դարձյալ հայ է համարում հայերենով խոսողներին միայն (ընդ որում՝ անկախ դասակարգային կամ որևէ այլ տարբերակումների), Հայաստանը սահմանում է որպես հայոց լեզվով խոսող երկիր, իսկ Հայաստանի սահմանները որոշում է հայոց լեզվի տիրապետության տարածքի համեմատ:

Պետք է ասել, որ Ստ. Մալխասյանցը, Փավստոսի Հայոց պատմությունն արդի հայերենի փոխադրելով, հեղինակի՝ Հայաստանին տված վերոբերյալ սահմանումներն անհարկի վերածել է արձակային ձևերի. ահավասիկ՝ «երկիրն լեզուին թորգոմական աշխարհին»ը վերածվել է «հայ լեզվով խոսող Թորգոմական աշխարհ»ի, «աշխարհ ամենայն Հայոց լեզուին»ը՝ «հայերեն խոսող ամբողջ աշխարհ»ի, «հայ լեզուն առհասարակ»ը՝ «առհասարակ հայ լեզվով խոսող մարդիկ»

²² Փավստոս Բուզանդացի. Պատմություն Հայոց, Ե, Գլ. Լ, էջ 231:

խիստ անհարազատ ընթերցմանը²³: Արդյունքում՝ կորել են հեղինակային կարևոր ենթաիմաստներն ու նրբերանգները: Մինչդեռ Փավստոսը «Հայոց լեզուն» գիտակցաբար անձնավորել է՝ հաղորդելով շնչավոր, կենդանի առարկա՝ գործոնի նշանակություն, նույնացնելով Հայաստան՝ հայերի հայոց լեզու հասկացությունները: Դա հատկապես պարզ է արտահայտված Փավստոսի վերջին փաստարկում՝ «սգում էր հայ լեզուն առհասարակ»²⁴:

Առաջ ընկնելով՝ նկատենք, որ Հայաստանին Փավստոս Բուզանդի տված հստակ բնորոշումը՝ «Հայոց լեզվի [տիրապետութեան ներքո գտնվող] աշխարհ», Եվրոպայում նման օրինակներ է ունեցել ավելի ուշ շրջանում: 19րդ դարի սկզբին, օրինակ, գերմանացի հեղինակ Էռնստ Մորից Առլենդտը գրեթե նույն կերպ է սահմանել Գերմանիան՝ որպես «գերմաներենի [տիրապետութեան ներքո գտնվող] աշխարհ»՝ *Das ist des Deutschen Vaterland* (բառացիորեն՝ «սա գերմաներենի հայրենիքն է»)՝²⁵:

Եղիշեն ևս հայոց լեզվին նվիրած ուշագրավ մի անդրադարձ ունի: «Վարդանի և հայոց պատերազմի մասին» երկի հեղինակը, իր մեկ այլ՝ «Արարածոց մեկնություն» աշխատության մեջ, ընդգծում է հայոց լեզվի բացառիկ կարողությունները՝ դրանք համեմատելով իր ապրած ժամանակի ինը նշանավոր այլ լեզուների հետ.

²³ Փավստոս Բուզանդ. Պատմություն հայոց: Թարգմ., ներած. եւ թարգմանություններն Ստ. Մալխասյանցի (Երևան, «Հայաստան», 1968), էջ 43, 158, 267:

²⁴ Մալխասյանցի ընթերցմամբ այն դարձել է. «Եվ Հայաստանի բոլոր սահմաններում ծայրեծայր սգում էին նրան ազնվականներն ու շինականները, Թորգոմի տան բոլոր բնակիչները, առհասարակ հայ լեզվով խոսող մարդիկ» (նախադասությունը մեջ ենք բերում ամբողջությամբ). Նույն տեղում, էջ 267:

²⁵ *St'u Liah Greenfeld, Nationalism. Five Roads to Modernity*, pp. 368, 549 (n. 179). մեջբերումն արված է հետևյալ գրքից՝ *Deutsche Vaterlandslieder* (Leipzig: Insel-Verlag, 193[?]), Insel-Bucherei 154, p. 28:

Ուստի մի խոշոր լեզվի [տրոհումից] գեղեցկաբա
նությունն առաջացավ. հույնի լեզուն փափուկ է, հռոմեա
ցունը՝ սաստիկ, հոնինը՝ սպառնական, ասորունը՝ աղաչա
կան, պարսկինը՝ պերճ, ալանինը՝ գեղեցկազարդ. գոթինը՝
ծաղրական, եգիպտացունը՝ կարծես մի ծածուկ և խավար
տեղից լավի, հնդկինը՝ ճովուացող, իսկ հայինը համեղ է և
կարող է բոլոր լեզուներն իր մեջ ամփոփել:

Եւ ինչպէս գուշնը գուշնով է պայծառանում, և դեմ
քը դեմքով, և հասակը հասակով, և արվեստը արվեստով,
և գործը գործով, նույնպէս և լեզուն լեզվով է գեղեցկա
նում...

[Ուստի գեղեցկաբանութիւն եղեւ ի մի խոշոր լեզո
ւին. փափուկ՝ հելլենն, սաստիկ՝ հոռոմայեցին, սպառնա
կան՝ հոնին, աղաչական՝ ասորին, պերճական՝ պարսիկ,
գեղեցկազարդ՝ ալանն, ծաղրական՝ գուշն, տափախոս
խավարածայն՝ եգիպտացին, ճնոտողական՝ հնդիկ, հա
մեղական՝ հայն, որ կարէ զամենն յինքն ամփոփել:

Եւ որպէս գոյն առ գունով պայծառանայ, եւ դէմք ի
դիմաց, եւ հասակ առ հասակ, եւ արուէստ առ արուէստ,
եւ գործ առ գործով, նոյնպէս եւ լեզու լեզուաւ գեղեցկա
նայ...]²⁶

Այս տողերը ցուցադրում են, մի կողմից, այն անթա
քույց հպարտութիւնը, որով Եղիշեն խոսում է հայոց լեզվի
մասին, համարելով այն լավագուշնը՝ բոլոր մյուս լեզուների
բարեմասնութիւններն իր մեջ ամփոփողը, մյուս կողմից՝
հեղինակի հարգալից և նույնիսկ սիրալիր վերաբերմունքը
այլազգի լեզվական մշակութիւնների հանդեպ, թեև արտա
քուստ նկատվում է նրա թեթև հումորը, որ կոչված է իր հեր
թին ընդգծելու հայերենի գերազանցութիւնը: Օտար մշա
կութիւնների հանդեպ այսպիսի հանգիստ կեցվածքը զալիս է
ցուցադրելու հինգերորդ դարի հայ ազգայնականութիւն

²⁶ Տե՛ս Լևոն Խաչիկյան, Եղիշէի «Արարածոց մեկնութիւնը» (Երևան,
«Զվարթնոց», 1992), էջ 249. Հմմտ. Լևոն Խաչիկեան, Աշխատու
թիւններ. Հտ. Ա. (Երևան. «Գանձասար», 1995), էջ 15:

լուսավորյալությունը, հայերի համոզվածությունը, որ սեփական քաղաքակրթությունն ու մշակույթը բավականաչափ հզոր են՝ օտար ազդեցություններին դիմադրավելու կամ դրանց օգտակար տարրերը յուրացնելու համար: Այլ կերպ ասած՝ Եղիշեի ժամանակներում հայերը իրենց մշակութային բավական ապահով և անվտանգ են զգացել:

Այլ լեզուների նկատմամբ հայոց լեզվի ունեցած համեմատական գերազանցությունն ընդգծել են հետագա հայ հեղինակները ևս:

Վարդան Արևելցի (մոտ. 1200-1271)

1244-1246 թթ. հայ մեծ մատենագիր Վարդան Արևելցին գրել է իր «Մեկնութիւն քերականի» երկը Կիլիկյան Հայաստանի թագավոր Հեթում Ա-ի համար և նրա խնդրանքով (այս հանգամանքը ընդգծված է երկի վերնագրում՝ «ի խնդրոյ թագաւորին Հայոց Հեթմոյ»)՝²⁷ Արևելցին ևս, Եղիշեի նման, համեմատության մեջ դնելով հայերենը այլ լեզուների հետ, եկել է այն համոզման, որ իր մայրենին լավագույնն է, ահավասիկ.

Բայց դու, [ով հայ] ազգ, հետազոտիր և քննիր լեզուները. օրինակ՝ հույները, ֆռանկները (իմա՝ լատիներեն նով գրող եվրոպացիները, Ա. Ա.) և հելլենացիները, որ մակեդոնացիներն են՝²⁸, շատ են չարչարվում մինչև որ հասնում են իրենց ուզածին և կարողանում են ընտրու-

²⁷ Վարդան Արևելցի. *Մեկնութիւն քերականի*: Աշխատասիրութեամբ՝ Լ. Գ. Խաչերյանի: Երևան, ԳԱ հրատ., 1972, էջ 6, 73. Հմմտ. Փ. Փ. Անթապյան. *Վարդան Արևելցի. կյանքն ու գործունեությունը*: Գիրք Ա (Երևան, ԳԱ հրատ., 1987), էջ 149:

²⁸ Թե ում նկատի ունի Վ. Արևելցին՝ «հելլենացիները, որ մակեդոնացիներն են» ասելով՝ մնում է անպարզ, քանի որ 13-րդ դարում գոյություն ունեցող մակեդոնացի ազգ, ոչ էլ մակեդոնական լեզու: Կարելի է ընդամենը ենթադրել, որ խոսքը վերաբերում է Մակեդոնիա (Թրակիա) թափանցած սլավոններին և նրանց լեզվին:

թեամբ խոսել և լսել բառերը, թե ո՞րն է արականը, իդա՞կանը և կամ չեզոքը, ո՞րը՝ երկսեռը:

Բայց ազգս հայոց, լեզվիս և գրիս հարստության և փարթամության շնորհիվ, անհարկի համարեց այս, իսկ հույները և այլ ազգերը հարկադրվեցին՝ իրենց լեզվի և գրի սակավության պատճառով և դրանով լցրին [իրենց լեզուների] պակասությունը:

[Բայց դու ազգ խոյզ արա եւ քննէ ի խաւսսն, որ՞ պէս յոյնք եւ ֆռանգք, եւ հելլենացիք, որ են մակեդոնացիք, զի մեծապէս աշխատին, մինչ որ հասանեն իրեանց ջանիցն եւ կարեն ընտրութեամբ խաւսել եւ լսել զբառսն, թէ ո՞ր է՝ արո՞ւ է, էգ, եւ կամ թէ չեզո՞ք է, թէ երկուորս՞ կան:

Բայց ազգս հայոց յաղագս հարստութեան եւ փարթամութեան լեզուիս եւ գրիս ոչ հարկեցան ի յայս, այլ յոյնք եւ այլ ազգք հարկաւորեցան վասն լեզուացն եւ գրոյն սակաւութեանն, եւ այնու լցին զպակասութիւնն:]²⁹

Ահա Վարդան Արեւելցու նույն միտքն արտահայտող երեք դիտողություն ևս.

Իսկ հայկական գրիս բազմությունը երկու պատճառ ունի. առաջին՝ Կորճայքի ցեղերից եկող հայոց լեզվի բազմազանությունը, գնչատների ծուկությունը և թոթովախոսությունը: Երկրորդ պատճառը լեզվիս հարստությունն է:

²⁹ Վարդան Արեւելցի. Մեկնութիւն քերականի: Աշխատասիրութեամբ՝ Լ. Գ. Խաչերյանի: Երևան, ԳԱ հրատ., 1972, էջ 93: Անդրադառնալով այս հատվածին՝ Փ. Անթապյանը ուշագրավ դիտողություններ է արել. «Վարդան Արեւելցին հայերենի «հարստութեանը եւ փարթամութեանն» է վերագրում հայերեն բառերի սեռային հատկանիշներից կամ վերջավորություններից ազատ լինելը. դա ճիշտ և գիտականորեն արժեքավոր կարծիք է. նման տեսակետ լեզվաբանության տեսության մեջ հիմնավորվել է 19-րդ դարից ոչ շուտ՞ Այստեղ ի հայտ է գալիս հիշյալ լեզուների նրա իմացությունը: Ընդգծելով հայերենի «փարթամութեանը», նա շոյում է նաև իր ու իր ընթերցող ազգակիցների մայրենի լեզվի նկատմամբ ունեցած զգացումները»։ Փ. Փ. Անթապյան. Վարդան Արեւելցի. կյանքն ու գործունեությունը: Գիրք Բ (Երևան, ԳԱ հրատ., 1989), էջ 125:

...Հույները բացարձակ մեկ գիր ունեն՝ օ, որով ա՞րական են նշում, իսկ մեզ համար կարևոր չէ, քանի որ դյուրին է մեզ ասել նույնը՝ ո՛վ Տրդատիոս, ո՛վ Սմբատ: Երբ միավոր է՝ ո՞ն Նախադասական է, երբ որ է՝ ստորադասական է, որովհետև որը երկու գիր է, մեկը ստորադասական է և կարող ենք իզականով դիմել՝ ո՛ Մանի, ո՛ Նունի, քանի որ ո՞ն ասելն փաղաքական է ու նաև մանկական տղայական է: Նաև մենք հողն առավելապես վերջում ենք դնում, քան սկզբում, ինչպես, օրինակ՝ երկնային, երկրային, ծովային, ցամաքային: Մրանք հոլովական հոգեր են ու այս լեզվի առատութունից է, որ կարիք չունենք չա՞րաշահել նախադասական հոգը, այսինքն՝ սկզբում դնել հոգը, այլ գրեթե միշտ՝ վերջում ենք դնում:

...Ասվեց արդեն՝ ի տարբերություն հույների և իս՞մայելացիների [իմա՝ արաբների ՝ Ա. Ա.], հայերը նախա՞դասական հոգ հազվադեպ են գործածում: ու սա թերու՞թյուն չէ, քանի որ նա ով ասում է տասներկու, ոչնչով պակաս չէ նրանից, ով ասում է երկուտասան:

[Իսկ բազմություն հայկական գրոյս երկու պատ՞ճառու ունի. առաջին՝ զագագն զԿորնայսն է, այսինքն՝ զբազմություն հայոց լեզուիս, զծոութիւնն եւ զթոթովա՞խաւտութիւնն զնչատացն: Երկրորդ պատճառն՝ լեզուիս հարստութիւնն³⁰:

Յունացն բացարձակ մէկ գիր է՝ օ, որ զարականն նշանակեն. իսկ մեք չառնեմք փոյթ. եւ դիրիւն է մեզ ասել զնոյնն՝ ո՛վ Տրդատիոս, ո՛վ Սմբատ: Երբ միատր է՝ ո՞ն նախադասական է, երբ որ է՝ ստորադասական է. զի որ երկու գիր է, եւ մէկն ստորեւ է դասեալ եւ իգական կա՞րենք ասել՝ ո՛ Մանի, ո՛ Նունի, զի ո՞ն ասելն փաղաքա՞կան է, եւ մանկական է՝ տղայական: Այլ մեք զյաւղն ա՞ռաւել յաւարտն ունիմք քան ի սկիզբն, որպէս՝ երկնային, երկրային, ծովային, ցամաքային, թէ՛ այսպիսիքս հո՞լովական յաւոք են, եւ այս առատութենէ՛ լեզուիս է, զի չկարատանամք բռնադատել ի նախադասականն եւ յա՞ռաջն դնել զյաւղն, այլ միշտ եւ յաճախ ի վճարն³¹:

³⁰ Վարդան Արեւելցի. Մեկնություն քերականի, էջ 84:

³¹ Նույն տեղում, էջ 132:

«Ասացաւ, թէ հալք չունին զճախատաստականն յս
ճախ յատրո՞ որպէս յոյճք եւ իսմայելացիք. եւ չէ՛ պակաս
ստրթիւն, զի որ չգիտէ ասել երկոտասան՝ ի՞նչ պակաս է
ի յասելն տասնեւերկու»³²։]

Արդարեւ, Վարդան Արեւելցու լեզվաբանութիւնը կա
րելի է իրավամբ բնորոշել իբրև էթնակենտրոն (ethnocentric)
կամ, ավելի ստույգ, «հայակենտրոն»։ Բազում ընդօրինա
կութիւններ ունեցած այս աշխատութեան հայրենասիրա
կան լազգայնական գաղափարախոսական ուղղվածութիւնը
անշուշտ լուրջ ազդեցութիւն գործած պետք է լիներ և՛ հայ
վերնախավերի, և՛ առհասարակ հայ գրագետ զանգվածների
վրա. չէ՞ որ այս երկը, մերօրյա եզրով ասած, պետպատվեր
էր՝ նախատեսված էր հայոց արքունիքում իբրև դասագիրք
օգտագործվելու համար, բացի այդ էլ՝ այն լայնորեն կիրառ
վել է Կիլիկյան և բուն Հայաստանի դպրոցներում ու համալ
սարաններում³³։

Իրականում, Վարդան Արեւելցին միայնակ և ինքնու
րույնաբար չի հանգել հայակենտրոն լեզվաբանութեան մո
տեցումներին, այլ ընդամենը հենվել և զարգացրել է հայկա
կան ազգային գաղափարախոսութեան դարավոր ավան
դույթները։ Այդ է վկայում խիստ ուշագրավ մի փաստ։
1267-1268 թթ. ավարտած իր «Տիեզերական պատմութեան»
մեջ, Վարդանը կրկնել և փոքր ինչ վերաշարադրել է Եղիշեի
«Արարածոց մեկնութեան»՝ հայոց լեզվին վերաբերող հատ
վածք, ահա.

Փափկագոյնն Ելլենացոց, եւ աստկագինն Հոով
մայեցոց, Հոնն սպառնական, եւ Ատրին աղաչական,
Պարսիկն պերճական, եւ Ալանն գեղեցկաձեւ, Գուրն
ճաղրական, Եգիպտացին խարսիւսաձայն, եւ Հնդկն
ճճոտոյ, Հայն՝ համեղ եւ ամենագարդ եւ համեմական³⁴։

³² Նույն տեղում, էջ 133։

³³ Տե՛ս Վարդան Արեւելցի. Մեկնութիւն քերականի, էջ 6, 168, 170։

³⁴ Վարդան Արեւելցի, Հասարակական պատմութեան վարդանայ վարդա

Մխիթար Այրիվանեցի (ծն. թ. անհտ.Մոտ 1305) և Հովհաննես Երզնկացի (մոտ. 1250-1326)

Եղիշեի նույն հատվածը, հավանորեն, Վարդան Արևելցու միջնորդութամբ, օգտագործել են Մխիթար Այրիվանեցին՝ 1289 թ. ավարտած իր Պատմություն ժամանակագրական պայմանական անունով հայտնի երկի³⁵, և Վարդան Արևելցուն աշակերտած Հովհաննես Երզնկացին՝ 1291 թ. ավարտած ու հետագայում լայնորեն գործածված իր Հավաքումն մեկնության քերականի մեջ:

Մխիթար Այրիվանեցի.

...հելլենն փափկական և հոռվմայեցին սաստկան կան, հոռն սպառնական և ասորին աղաչական, պարսիկն պերճական և ալանն գեղեցկական, գութն ծաղրական և եգիպտացին խարխափական, հնդիկն ճճոտղական և հայն համեմական³⁶:

Հովհաննես Երզնկացի.

Ի մի խոշոր լեզուէն յորովս և զանազան զարուրթիւնս որոշեալ. փափկախաւս հելլենն, սաստիկ հոռվմեացին, սպառնական հոռն, աղաչական ասորին, պերճական պարսիկն, գեղազարդ ալանն, ծաղրական գութն, խարխափաձայն եգիպտացին, ճճոտղական հնդիկն, համեմական հայն, այլեւ համեմատիչ, զի կարէ զյորովիցն առ ինքն ամփոփել: Եւ որպէս գոյն առ գոյն պայծառանայ եւ դէմք ի դիմաց եւ հասակ առ հասակաւ եւ արուեստէ

պետի (Աշխատասիրութամբ Ղ. Ալիշանի), ՎենետիկՍ.Ղազար, 1862, էջ 12. Հմմտ. Մեծին Վարդանայ Բարձրբերդեցոյ Պատմութեան տիեզերական. Ի լոյս ընծայեաց Մկրտիչ Էմին, Մոսկվա, 1861, էջ 19:

³⁵ Է. Հ. Հարությունյան, Մխիթար Այրիվանեցի (կյանքն ու ստեղծագործությունը). Երևան, ԳԱ հրատ., 1985, էջ 63:

³⁶ Մխիթարայ Այրիվանեցոյ Պատմություն Հայոց: Ի լոյս ընծայեաց Մկրտիչ Էմին: Մոսկվա, 1860, էջ 29. Հմմտ. Хронографическая история составленная отцом Мехитаром, вардапетом Айриванским. Перевод с армянского с предисловием и примечаниями К. Патканова. С. Петербург, 1869, с. 268, 371-372.

աճէ եւ գործ ի գործոյ զարանայ, նոյնպէս եւ լեզու լեզո՞
ւաւ զեղեցկանայ³⁷:

Գրիգոր Տաթևացի (1346-1409)

Եղիշեի գնահատականը՝ շուրջ մեկ հազարամյակ անց վերաշարադրել ու մեկնաբանել է նաև Հայ եկեղեցու և նրա դավանանքի ջատագով, հայ միջնադարյան ազգայնակա՞նուծյան խոշոր տեսաբան Գրիգոր Տաթևացին: Լ. Խաչիկյա՞նը ի ցույց է դրել մի շարք հատվածներ, որոնք Տաթևացին վերցրել է Եղիշեի «Արարածոց մեկնութիւն»ից (ըստ Խաչիկյանի՝ հիմնականում Վարդան Արևելցու միջնորդութեամբ): Խաչիկյանը միաժամանակ նշել է, որ իր համեմատած «օրի՞նակաների թիվը կարելի է անչափ շատացնել»³⁸: Լրացնենք Խաչիկյանի բերած համեմատումների շարքը մի ակնհայտ օ՞րինակով ևս:

1397 թ. ավարտած «Գիրք հարցմանց» իր աշխատու՞ծյան մեջ, Գրիգոր Տաթևացին լեզվի հարցերին նվիրել է ե՞րեք գլուխ³⁹, որտեղ նա, իմիջիայլոց, վերաշարադրում ու մեկնաբանում է Եղիշեին.

Հույների լեզուն փափուկ է, հոմեացունը՝ սաստիկ, հոնինը՝ սպառնական, հնդիկինը՝ ճովուացող, պարսկինը՝ պերճ, իսկ հայինը համեղ է և [հայր] լիապես կարող է բո՞լոր լեզուները ճշգրիտ յուրացնել: Իսկ ուրիշները հայոց լեզուն աղճատված և սխալ են ուսանում, քանի որ մաս՞նավոր է նրանց լեզուն:

[Զի փափուկ է հելլենացին և սաստիկ հոմալեցին, սպառնական հոնին և ճրճուող հնդիկն, պերճական

³⁷ Գ. Զահուկյան, Քերականական՝ ուղղագրական աշխատություններ՞ըր հին՝ միջնադարյան Հայաստանում (V-XV դդ.), Երևանի Համա՞լսարանի հրատ., 1954, էջ 264:

³⁸ Լեւոն Խաչիկյան, Եղիշեի «Արարածոց մեկնությունը», էջ 211-213. Հմմտ. Փ. Անթապյան. Վարդան Արևելցի. Գիրք Ա, էջ 287:

³⁹ Գրիգոր Տաթևացի. Գիրք հարցմանց. Կոստանդնուպոլիս, 1729, էջ 297-299:

պարսիկն և համեղ հայոցն, որ բոլորապես կարող է զամենայն լեզու ուղղակի ուսանիլ: Եւ այլք զհայոցն՝ ծեքսական և թիւր ուսանին, զի մասնատր է լեզու անցաւ:⁴⁰

Արդ, այս հատվածում, թեև փոքրինչ վերաիմաստավորված վիճակում, պահպանվել է Եղիշեի մի միտքը, որը Վարդանի «Տիեզերական պատմութեան» միջից դուրս է մնացել, այն է՝ որ հայոց լեզուն ու հայր «կարող է բոլոր լեզուները իր մեջ ամփոփել» («կարէ զամենն յինքն ամփոփիւն», Տաթևացու վերաշարադրությամբ՝ «բոլորապես կարող է զամենայն լեզու ուղղակի ուսանիլ»): Հետևաբար, Տաթևացին ձեռքի տակ է ունեցել Եղիշեի «Արարածոց մեկնության» բնագիրը և այս հատվածը անկասկած քաղել է ուղղակիորեն Եղիշեից, առանց միջնորդության:

Տաթևացին մեկնաբանել է նաև Եղիշեի խոսքի շարունակությունը.

Դարձեալ՝ խառնակիլ լեզուին այն է, որ ընդ պատուհան զբարութիւն խառնեաց, զի թէպէտ բաժանումն լեզուաց պատուհաս երեւի, այլ պիտանի է: Նախ, ի գեղեցկութիւն լեզուին. զի որպէս գոյն առ գունով պայծառուանայ, եւ արուեստ առ արուեստ, անցայէս՝ լեզու առ լեզու գեղեցկանայ ի խօսքն⁴¹:

Քիչ անց Տաթևացին դարձյալ կրկնում է Եղիշեին (սակայն «գութն» փոխարինում է «մունդն»ով, «գեղեցկազարդ ալանն»ը՝ «գեղազանդ ազուանն»ով և կատարում է մի քանի այլ մանր փոփոխություններ).

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 297: «Մասնավորն» այս դեպքում ակնհայտորեն հակադրված է «կատարյալին» (կատարյալ է համարված հայոց լեզուն). օրինակ, համեմատիր Վարդան Արեւելցու հետևյալ հատվածներին հետ. «զի կատարեալ գիտութիւնն Աստուծոյ միայն է. մարդկանս մասնավոր միայն է գիտութիւն» կամ «զի Աստուծոյ գիտութիւնն միայն է ընդհանուր, իսկ մարդկային գիտելս ամենայն մասնաւոր է» (Վարդան Արեւելցի. Մեկնութիւն քերականի, էջ 73-74, 76):

⁴¹ Նույն տեղում:

Իսկ գեղեցկախօսություն լեզուաց.
փափուկ հեղինակ,
աստիկ հոռմալեցին,
սպառնական հոգին,
աղաչական ասորին,
պերճական պարսիկն,
գեղազանդ աղուանն,
ծաղրական մունդն,
խափարաձայն եզրպտացին,
ճրճոտողական հնդիկն,
համեղական հալըն, որ կարող է զամենայն լեզու
յինքն ամփոփել և բոլոր խօսիլ, և այլքն ո՛չ՝ որպես ասա
ցաւ ի վերոյ⁴²:

Հայ հին, միջնադարյան և ուշմիջնադարյան ուրիշ հեղինակներ էլ են անդրադարձել հայոց լեզվին նույն սիրով ու նմանատիպ արժեքավորումներով: Կորյունի Վարք Մաշտոցին երկը, փաստորեն, ամբողջովին հայոց գրի ու գրական նության փառաբանումն է, որն առաջին իսկ նախադասությամբ հռչակում է հայոց գրերը «Աստուածապարզեւ»՝ «ԶԱզգբանաղեան Ազգին եւ զՀայաստան աշխարհին զԱստուածապարզեւ գրոյն»⁴³:

Հայոց լեզուն Աստուծո լեզու հռչակող մի հետաքրքրաշարժ ուսումնասիրություն էլ պատկանում է մխիթարյան միաբան Միքայել Չամչյանին (1738-1823): «Ի վերայ լեզուին Հայոց, թէ իցէ առաջին» վերնագրով այս գործն, իբրև առանձին գլուխ, ներառվել է Չամչյանի «Հայոց պատմության» Ա հատորում (լույս է տեսել 1784 թ.)⁴⁴: Ահա այս բավական ծավալուն և մանրագնին վերլուծության հիմնական եզրակացությունը.

⁴² Նույն տեղում, էջ 299:

⁴³ Կորյուն, Վարք Մաշտոցի. Աշխ. Մ. Աբեղյանի, Երևան, 1941, էջ 22 (հմմտ. էջ 42, 48):

⁴⁴ Մ. Չամչեանց. Պատմություն Հայոց: Հտ. Ա, (Վենետիկ, 1784), էջ 153-164:

...այն առաջին լեզուն, որով խոսում էին մարդիկ ԱՊ դամից սկսած մինչև լեզուների բաժանումը՝ Հայոցն էր, որ և մնացել է մինչև այժմ: Եվ սա կարելի է դյուրությամբ Հաստատել, չէ՞ որ մինչև այդ բաժանումը մարդիկ խոսում էին այն լեզվով, որը Հայաստանում էր, քանի որ Նոյը և նրա որդիք, որոնց էր մնացել այդ ժամանակ Ադամի բնիկ լեզուն՝ Հայաստանում էին և այնտեղ բազմացան...

[...այն առաջին բարբառ, որով խօսելին մարդիկ յԱՊ դամայ անտի մինչև ցրաժանումն լեզուաց՝ հայոցն էր, որ և մնաց մինչև ցայժմ: Եւ այս կարէ հաստատիլ ղիտաւ, վասն զի յառաջ քան զայն բաժանումն մարդիկ խօսելին այնու լեզուաւ, որ էր ի Հայաստան, զի Նոյ և որդիք անորա, յորս ցայնժամ մնաց բնիկ լեզու ադամեան՝ ի Հայաստան էին և անդ բազմացան...]⁴⁵

Փորձելով Հաստատել Հայոց լեզվի՝ Աստծու և Ադամի լեզուն (այսինքն՝ ընտրագույն լեզուն) լինելու դրույթը, Չամչյանն ահա այսպես է զարգացնում Գրիգոր Տաթևացու՝ Եղիշեի խոսքի մեկնությունը.

...տեսնում ենք, որ ովքեր կատարելապես և տիրապես գիտեն Հայոց լեզուն՝ իր բոլոր հատկություններով, հնչյուններով և առողանությամբ հանդերձ, կարողանում են ճիշտ արտասանել այլ ազգերի այն բոլոր բառերը, որ սովորում են, կարծես՝ իրենց հարազատ լեզուն լինի: Իսկ այլ ազգերը չեն կարողանում ուրիշների բառերը ճիշտ հնչեցնել, ինչպես և Հայտնաբերում ու ցույց է տալիս փորձը: Այստեղից բացահայտվում է, որ սկզբնական ու հարազատ բարբառը Հայերի լեզուն է, և ո՛չ մյուսներինը, որոնց լեզուներն ածանցյալ են նրանից:

[Իբր զի տեսանեմք, զի որք միանգամ կատարելապես և տիրապես գիտեն զլեզու հայոց ըստ ամենայն յատկութեանց անորին և ըստ հնչման անոգանութեան, զամենայն բառ այլոց ազգաց՝ զոր ուսանին, կարեն ուղիղ արտասանել, որպէս թէ բնական բարբառ էր անոցա: Իսկ այլ ազգք ոչ կարեն զբառս այլոց ուղիղ հնչել, որպէս և

⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 153:

յայտնի ցուցանէ փորձն, որով երեւի, թէ սկզբնական եւ հարազատ բարբառ է լեզու հայոց, իսկ այլոցն ո՛չ, այլ՝ ածանցեալ ի նմանէ]⁴⁶:

Վերը շարադրվածն ինքնին բավարար է փաստելու համար հայոց լեզվի մեծ ներուճակութեան և հայերի հայրենասիրական, ազգայնական գաղափարախոսութեան հուժկու, շարունակական փոխազդեցութեանը:

* * *

Եւրբ է ազգային լեզվի նկատմամբ նույն կամ նմանատիպ վերաբերմունքը ձևավորվել եվրոպայում: Այս մասին հետաքրքրական փաստեր կան սոցիոլոգապատմաբան Լիա Գրինֆելդի վերջերս լույս տեսած ուշագրավ աշխատության մեջ, որը նվիրված է անգլիացիների, ֆրանսիացիների, ռուսների, գերմանացիների և ամերիկացիների՝ որպես ազգ ձևավորվելու ընթացքի քննությանը: Գրինֆելդը մասնավորապես նկատել է, որ սեփական լեզուների նկատմամբ հատուկ այս վերաբերմունքը առաջացել է ազգերի ձևավորմանը և նրանց մեջ հայրենասիրական, ազգայնական տրամադրությունների առաջացմանը զուգընթաց⁴⁷:

---

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 156:

⁴⁷ Հմմտ., օրինակ, Liah Greenfeld, *Nationalism, op.cit.*, pp. 69-70, 78 (անգլերենի վերաբերյալ), 97-99 (ֆրանսերենի վերաբերյալ), 243-245, 247 (ռուսերենի վերաբերյալ), 368-369 (գերմաներենի վերաբերյալ):

ԱՆԳԼԵՍԵՆԸ

Այսպես՝ անգլիացիներն իրենց նվիրվածությունն ու սերը անգլերենի հանդեպ արտահայտում են սկսած 16^{րդ} դարից: Անգլիացի մտավորականների մեծամասնությունը անգլերենը համարում էր բոլոր մյուս լեզուներից շատ ավելի վեր կանգնած: Այդ վերաբերմունքի լավագույն արտահայտությունը Ռիչարդ Քարյուլի՝ 1595⁴⁸ 1596 թթ. գրած ստեղծագործությունն է, որ կոչվում է «Նամակ անգլերեն լեզվի գերազանցության մասին» (*Epistle on the Excellency of the English Tongue*): Քարյուլն հակադրում է անգլերենը եվրոպական մի քանի լեզուների՝ ընդգծելով իր մայրենիի առավել լուծվածությունը և մյուսների թերությունները: Անչափ հեշտաբեր է դիտել Քարյուլի մտքի տրամաբանական զուգահեռները Եղիշեի վերը մեջբերված գնահատականների հետ, ահավասիկ:

Իտալերենը հաճելի է, բայց անմկան է, ինչպես խաղաղ հոսող ջուրը: Ֆրանսերենը՝ նրբագեղ է, սակայն չափից դուրս ձևական, ինչպես կինը, որ երկնչում է շուրթերը բացել, վախենալով վնասել իր դեմքը: Իսպաներենը ազնվական է, սակայն չափազանց կեղծ է, չափից շատ է «Օ» գործածում, ու նաև սարսափազդու է, ինչպես սատանան թատրոնի ներկայացման մեջ: Հոլանդերենը⁴⁸, տղամարդկային է, սակայն շատ խուպոտ, ինչպես մեկը, որ պատրաստ է ուզածը բառից վեճի բռնվել: Իսկ մենք, փոխառելով սրանցից, իտալերենից ստացել ենք բաղաձայնների ուժը, ֆրանսերենից՝ բառերի ամբողջական հնչյունավորումը, իսպաներենից՝ վերջավորությունների զանազանությունը, հոլանդերենից՝ լրացուցիչ փափկացնող ձայնավորները: Այսպիսով (ինչպես մեզուները) հավաքել

⁴⁸ Չի բացառվում (թեև պակաս հավանական է), որ այստեղ Քարյուլն նկատի ունի ոչ թե հոլանդերենը, այլ գերմաներենը. քանի որ հին անգլերենում the Dutch նշանակել է նաև գերմաներեն: Գրինֆելդն այս հարցին չի անդրադարձել:

ենք մեղրը նրանց լավ ունեցածվածքից, իսկ նրանց մրուրն՝ իրենց ենք թողել: ...ինչպես կարող է մի լեզու, որ ունի այս բոլորը, չհնչե՞լ այլ կերպ, քան քաղցրահամու՞ թյամբ լի:

[The Italyan is pleasante but without synewes, as to stillye fleeting water; the French delicate but ouer nice, as a woman scarce daring to open her lipps for feare of marring her countenance; the Spanish maiesticall, but fulesome, running too much on the O, and terrible like the deuill in a playe; the Dutch manlike, but withall very hoarse, as one ready at every worde to picke a quarell. Now wee in borrowing from them geue the strength of Consonantes to the Italyan, the full sounde of wordes to the French, the varietye of terminacions to the Spanish, and the mollifieinge of more vowells to the Dutch; and soe (like bees) gather the honey of their good properties and leave the dreggs to themselves. ...howe canne the languadge which consisteth of all these sounde other then most full of sweetnes?]⁴⁹

---

⁴⁹ Liah Greenfeld, Nationalism, op. cit., pp. 69-70, 78.

ՖՐԱՆՍԵՆԵՆԸ

Յրանսիրայում նույնատիպ վերաբերմունքը ֆրանսե՞րենի նկատմամբ ձևավորվել էր է՛լ ավելի վաղ, թեև, ինչպես նկատում է Գրինֆելդը, ֆրանսերենն ամբողջ Յրանսիրայի լեզունն էր, այլ միայն Փարիզինը. նրանով ոչ միայն չէին խոսում, այլև՝ ընդհուպ մինչև 15⁰⁰րդ դար, չէին գրում Յրանսիրական թագավորության մյուս նահանգներում: 11⁰⁰րդ դարում Յրանսիրայում խոսակցական լեզվով ստեղծված գրականությունն անգլոնորմանդերեն էր, իսկ 13⁰⁰14⁰⁰րդ դարերում, նայած թե ո՞ր նահանգից էր հեղինակը՝ պիկարո՞ղերենը, շամպայներենը և բուրգունդերենը, որոնցից յուրաքանչյուրը բաժանված էր բարբառների: Սակայն, 12⁰⁰րդ դարից ի վեր ֆրանսերենը դարձել էր Եվրոպայի վերնախավերի լեզուն: 1148 թ. վերաբերող մի վկայության համաձայն, դեռ այդ ժամանակներում ֆրանսերեն չիմացող որևէ մարդ բարձրացրել էր համարվում⁵⁰: 13⁰⁰րդ դարի հեղինակներն արդեն բնութագրում են փարիզյան ֆրանսերենը որպես «աշխարհի ամենագեղեցիկ լեզու», «ամենաքաղցրը», «ականջի և լսողության համար ամենադուրեկանը» (*la plus delitable a ouir et a entendre*):

Ահա այդպիսի մի գովաբանում.

Ֆրանսերեն քաղցր լեզուն աշխարհում ամենագեղեցիկն է, ամենանրբագեղն ու ազնվականը, ամենաընդունվածն ու սիրվածը, քանի որ Աստված այն, հանուն իր փառքի և գովքի, դարձրել է այնչափ քաղցրահամ և սիրելի, որ այն կարելի է համեմատել երկնքում հրեշտակների խոսած լեզվին⁵¹:

⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 98:

⁵¹ Նույն տեղում: Գրինֆելդը տրամադրել է այս մեջբերման անգլերեն թարգմանությունը միայն. "The sweet French tongue is the most beautiful, gracious and noble language in the world, the best accepted and loved. For God made it so sweet and lovable for his glory and praise, that

Միայն սկսած 14^{րդ} դարից ֆրանսերենն աստիճանաբար դառնում է գիտնականների և գրողների (այս, ինչպես տեղին նկատում է Գրինֆելդը, կոլեկտիվ ինքնության խորհրդանիշեր ստեղծողների) կրքոտ սիրո առարկա և այդ ճանապարհով էլ՝ ֆրանսիացու ինքնության կենտրոնական խորհրդանիշը⁵²:

Դիտելի է, որ անգլիացիները ուրիշ լեզուներից կատարված փոխառություններն էին համարում անգլերենի առավելությունը, իսկ գերմանացի և ֆրանսիացի ազգայնականները բարձր էին գնահատում օտար լեզվական ազդեցություններից իրենց լեզուների իբր գերծ մնալը (սակայն, միաժամանակ, ֆրանսիացիներն արհամարհանքով նկատում էին, թե որքան լի է փոխառություններով գերմաներենը)⁵³:

Հետաքրքիր է, որ վերը բերված օրինակներում, հայերենի, անգլերենի և ֆրանսերենի գերազանցությունն ընդգծելիս, տարբեր հեղինակներ բոլորովին տարբեր ժամանակներում և աշխարհաքաղաքական միջավայրներում, այդ լեզուներին տվել են զարմանալիորեն նույն բնութագրությունը՝ «համեղ», «համեղական», «համեմական», «քաղցրահամ»:

---

it can be compared to the language spoken by the angels in heaven."

⁵² Նույն տեղում, էջ 98-99:

⁵³ Liah Greenfeld, *Nationalism, op. cit.*, pp. 98, 368.

ՌՈՒՍԵՄԵՆԸ

Բոլշևիզմը սովետական հանրագիտարանը նշում է, որ 17-18-րդ դարերում «միասնական գրական ուսուցիչական լեզու գոյություն չուներ»⁵⁴: Հայկական սովետական հանրագիտարանն, ամփոփելով Բոլշևիզմը սովետականի՝ ուսուցիչական լեզվին նվիրված հոդվածի շարադրանքը, եզրակացնում է, որ ուսուցիչական «իր հնչյունական, բառային, քերականական, ուժական ամբողջական համակարգումն ու նորմավորումը ձևով է բերել 19-րդ դարի 1-ին տասնամյակներին, հատկապես Ա. Ս. Պուշկինի ստեղծագործությունների շնորհիվ»⁵⁵:

Հարկ է ավելացնել, որ այս փայլուն արդյունքին նախորդել էին ուսուցիչական մտավորականների և պետական գործիչների շուրջ մեկդարյա ջանքերը⁵⁶: Այսպես՝ 18-րդ դարի սկզբի դրուժնամբ, կողք-կողքի գոյատևում էին եկեղեցական-սլավոնական լեզուն, որին քչերն էին քաղաքական, և խոսակցական ուսուցիչները: Ռուսերենի զարգացածությունը մակարդակն այնքան անբավարար էր ուսուցիչական մեքենայի խնդիրները լուծելու համար, որ 1700 թ., մի պահ, Պետրոս Ա-ը նույնիսկ Ռուսաստանի պաշտոնական լեզու էր ցանկանում հռչակել հոլանդերենը⁵⁷: Մի հետևանքներից էր փաստ. բժշկագիտության առաջին ուսուցիչական ֆեոդոր Կ. Ի. Շչեպինը, նախաձեռնելով ուսուցիչական դասավանդել իր առարկան, խոստովանում էր, որ «ավելի հեշտ է

⁵⁴ Большая советская энциклопедия. Том 22, Москва, 1975, с. 410.

⁵⁵ Հայկական սովետական հանրագիտարան, հտ. 10, Երևան, 1984, էջ 90-91:

⁵⁶ Liah Greenfeld, *Nationalism, op. cit.*, pp. 243-245, 247.

⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 243:

տասը դասախոսութիւն կարգալ լատիներէն, քան մեկ Հաս
նուսերէն»⁵⁸:

Ի վերջո, նույն 1700 թ. Պետրոսը ձեռնարկեց լեզվական
կարևոր բարեփոխումներ և ուսուցիչներին հետագա զարգացում
մը դրեց պետական հիմքերի վրա: Ռուսաց լեզվի ջատագով
մտավորականների թվում, նախ և առաջ, պետք է հիշատակել
Միխայիլ Լոմոնոսովին, որը 1755 թ. սեպտեմբերի 20-ով
թվագրված մի գրութիւն մեջ ահա այսպիսի դատողութիւնն
ներ է անում.

...ուսաց լեզուն եվրոպայում բոլորից (իմա՝ մյուս
բոլոր լեզուներից, Ա. Ա.) մեծ է. և ո՛չ միայն այն վայրերի
մեծութեամբ, որտեղ նա իշխում է, այլև հե՛նց իր սեփական
ընդգրկունութեամբ և բավարար լինելով...

Հռոմեական կայսր Կարլ Հինգերորդն ասում էր, թե
իսպաներէնով վայել է խոսել Աստծու, ֆրանսերէնով՝ բա
րեկամների, գերմաներէնով՝ թշնամիների, իտալերէնով՝ ի
գական սեռի հետ: Սակայն, եթե նա տիրապետեր ուսու
ցիչ լեզվին, ապա, իհարկե, ասվածին կավելացներ, որ
ուսուցիչն ու բոլորի հետ էլ խոսելը վայել է, քանի որ ու
սուցիչն ու նա կգտներ իսպաներէնի հոյակապութիւնը,
ֆրանսերէնի կայտառութիւնը, գերմաներէնի կարծրու
թիւնը, իտալերէնի նրբութիւնը և, ավելին՝ հունարէնի և
լատիներէնի հարստութիւնն ու պատկերելու մեջ համա
ռոտութեան ուժը:

[...язык российский, не токмо обширностию мест,
где он господствует, но купно и собственным своим
пространством и довольствием велик перед всеми в
Европе.... Карл Пятый, римский император, говаривал,
что испанским языком с богом, французским с
друзьями, немецким с неприятельми, италийским с
женским полом говорить прилично. Но если бы он
российскому языку был искусен, то, конечно, к тому
присовокупил бы, что им со всеми оными говорить
пристойно, ибо нашел бы в нем великолепие испанского,
живость французского, крепость немецкого, нежность

⁵⁸ Նույն տեղում, էջ 245:

италиянского, сверх того, богатство и сильную в изображениях краткость греческого и латинского языка.]⁵⁹

Անգլիացի հեղինակներ Հանս Ռոջերը և Լիա Գրինֆելդը միահամուռ զարմանքով նկատել են, որ ուսուցիչներին հասցեագրված այս ձոնը բացահայտ նմանություն ունի Քարյուռի՝ անգլերենին նվիրած դիֆերամբի հետ: Գրինֆելդը նաև իրավամբ համոզմունք է հայտնել, որ Լոմոնոսովը չէր կարող կարգացած լինել 16րդ դարի անգլիացի երկրորդական մի հեղինակի երկը և այնտեղից քաղած լինել իր միտքը⁶⁰:

Մեր կողմից էլ ավելացնենք, որ ո՛չ Քարյուռն, ո՛չ էլ Լոմոնոսովը բնավ չէին կարող ծանոթ լինել նրանցից շատ ավելի վաղ՝ 5րդ դարում հայերենի մասին Եղիշեի արած նույնատիպ դատողություններին, և ո՛չ էլ այդ դատողություններին՝ Վարդան Արևելցու, Մխիթար Այրիվանեցու, Հովհաննես Երզնկացու կամ Գրիգոր Տաթևացու հետագա վերաշարադրություններին:

Ի դեպ, լեզուների մասին Կառլ V կայսրի ասույթը հայկական մի աղբյուր մեջբերում է Լոմոնոսովից կես դար առաջ: Ղուկաս Վանանդեցին 1699 թ. հրապարակված Գանձ չափոյ, կշռոյ, թուոց եւ դրամից բոլոր աշխարհի երկուս նշում է.

Կարլո Քուինթո, որ թուին Քրիստոսի 1519 վարեաց Կալսերական իշխանութիւն, կասէր մեծամեծացն. «Ես կամէի, որ գիտուն մարդն իր բարեկամին հետ Ֆրանցիզի խօսի, իր ձիուն հետ՝ Ալլեմանի, իր խաթունին հետ՝

⁵⁹ М. В. Ломоносов, Избранные произведения. Том 2. История, филология, поэзия [Москва: "Наука", 1986], с. 195:

⁶⁰ Liah Greenfeld, *Nationalism, op. cit.*, p. 533, note 105. cf. Hans Rogger, *National Consciousness in Eighteenth-Century Russia* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1960), p. 103:

Իտալիանի, Աստուծոյ հետ՝ Սպանիոյի, դուշերի եւ թռչնոց
հետ՝ Ինգլիզի լեզուաւ»⁶¹ :

---

⁶¹ Ապա Ղ. Վանանդեցին բերում է արդեն սեփական Համեմատական
գիտարկումները եվրոպական ժողովուրդներին մասին. «Ազգն
Ֆրանցիզաց քաղաքավարութեամբ է թավազաջի, Ալեմանն՝
բարեկամ, Իտալիանն՝ ուշիդ, Սպանիոյն՝ փքալի, Ինգլիզն՝ հպարտ:
Զգեստոք՝ փրանցիզն է փոփոխական, Ալեմանն՝ հետեռդ,
Իտալիանն՝ խեղճ, Սպանիոյն՝ փառամոլ, Ինգլիզն՝ պսպղուն:
Կերակրով՝ փրանցիզն է նագոք, Ալեմանն՝ խմօղ, Իտալիանն՝
զգաստ, Սպանիոյն՝ փոքրակեր, Ինգլիզն՝ շոպլ: Խորհրդով եւ
մասլահաթով՝ Ֆրանցիզն է հապճեպ եւ վոսզ, Ալեմանն՝ ծանր,
Իտալիանն՝ բարակ, Սպանիոյն՝ զգոյշ, Ինգլիզն՝ վստահ: Ալեմանն
է արջ, ֆրանցիզն՝ արծիւ, Իտալիանն՝ աղուես, Սպանիոյն՝ փիլ
(=փիղ), Ինգլիզն՝ առիծ»։ Ղ. Վանանդեցի, Գանձ չափոյ, կշռոյ,
թոնոց եւ դրամից բոլոր աշխարհի: Ամստերդամ, 1699, էջ 50-51:

ԵԶՍԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆ ՆԵՒ

Ա. Հայ հեղինակների, Քարյուղի և Լոմոնոսովի ձևակերպում
ների նույնականության սոցիալապատմական հիմքերը

Մայրենի լեզվի գերազանցության մասին Եղիշեին և Հայ մյուս հեղինակներին, Քարյուղին և Լոմոնոսովին մղել են խոսել ո՛չ այնքան այդ լեզուների բարեմասնությունները, որքան ազգային ինքնագիտակցության հաստատման կամ վերահաստատման պատմական ժամանակները: Հայ և օտարազգի այդ հեղինակները պարզապես կրել են սոցիալապատմական նույնանման իրավիճակների նույնական ազդեցությունը, և, անկախ իրենց միջև եղած ժամանակային տարածական մեծ հեռավորությունից, դարմանալի նույնակալություններ էլ արտահայտել են այդ ազդեցությունը: Խնդիրն այն է, որ տրամաբանության հայտնի օրենքների համաձայն, որևէ բանի գերազանցություն առավելությունը կարելի է ցուցադրել այն նմանատիպ այլ բաների հետ (այս դեպքում՝ այլ լեզուների հետ) համեմատության մեջ դնելով միայն: Սա էլ հենց արել են Եղիշեն՝ 450-460-ական թթ., Վարդան Արևելցին՝ 1242-44 թթ., Մխիթար Այրիվանեցին՝ 1289 թ., Հովհաննես Երզնկացին՝ 1291 թ. Գրիգոր Տաթևացին՝ 1397 թ. Հայաստանում, Քարյուղն՝ 1595-96 թթ. Անգլիայում և Լոմոնոսովը՝ 1755 թ. Ռուսաստանում:

Հայրենասիրական ազգայնական ճիշտ նույն մտայնությունն ու գաղափարախոսությունն էին մղել Եղիշեին անելու նմանօրինակ (թեև այս անգամ հայոց լեզվին չվերաբերող) մի այլ հետաքրքրական համեմատություն.

Երկու գետով և [Նոյյան] տապանով շատ ավելի բարձր ենք, քան մյուս բոլոր [ազգերը]:

[Երկու գետով եւ տապանաւն գեր ի վերոյ եմք, քան
զյոյովս]⁶²:

Պատահական չէ նաև այն, որ Քարյուն՝ անգլերեն լեզվի գերագանցության մասին իր «Նամակը» երկնել է Եղիսաբեթ թագուհու (1558-1603) գահակալման ամենափառավոր տարիներին, երբ 1588 թ. իսպանական «Անհաղթ արմադայի» ջախջախումով Անգլիան արդեն հաստատել էր իր գերիշխանությունը ծովերի վրա: Նմանապես, Մ. Լոմոնոսովը գովաբանել է ուսերենը Ռուսաստանի աննախագես հզորացման շրջանում՝ 18-րդ դարի երկրորդ կեսին: Եղիշեի և վերը նշված մյուս հայ հեղինակների պարագայում խնդիրը բավականին տարբեր էր. հզոր Հայաստան պետությունն անցյալ էր (թեև ոչ շատ հեռավոր անցյալ), սակայն հայ ազգը՝ որպես դարեր առաջ ձևավորված առանձին կենսունակ քաղաքակրթություն, ամենևին չէր հաշտվել լիիրավ անկախության կորստի հետ, այլ շարունակ մաքառում էր կատարյալ ազատության և անկախության հասնելու համար: Ռազմաքաղաքական տեսակետից անբարենպաստ ժամանակներում հայ ազգի ընտրանին իր ուշադրությունն ու աշխատանքն ուղղում էր հատկապես մշակութային ոլորտի վրա՝ ազգային ուրույն ինքնությունն ամրապնդելու և զարգացնելու կամ, նվազագույնը, այն գոնե առժամանակ անխաթար պահպանելու նպատակով:

Բ. Հայ մտքի ժառանգորդությունը և հայկական
քաղաքակրթությունը

Հայ մտքի բացառիկ շարունակականության ընդամենը մի առանձին, սակայն՝ ցցուն օրինակ է այն, որ 5-ից մինչև 18-րդ դար հայ մատենագրությունը պահպանել, վերար

⁶² Լևոն Խաչիկյան, Եղիշեի «Արարածոց մեկնությունը», էջ 245:

ծարձել ու զարգացրել է հայոց և այլ լեզուներին եղիշեի տված գնահատականները:

Անգլիացի մեծանուն փիլիսոփա Ռոբին Բոլինգբրուքի բնորոշմամբ՝ քաղաքակրթությունը ոչ այլ ինչ է, քան հասարակության մտքի տեսական ինքնաշարունակ զարգացում. «Քաղաքակրթությունը մի գործընթաց է, որն անցյալի միտքը վերածում և կապակցում է ներկա իրականությանը: Ըստ էության, ողջ արդիական միտքը՝ անցյալի մտքի ինքնաբար շարունակությունն է ու դրա քննադատությունը»⁶³: Անկախաբար նույն եզրահանգման է եկել (ընդ որում՝ ավելի պարզ ձևակերպումով) հայաստանցի նշանավոր փիլիսոփա, ահադ. Համլետ Գևորգյանը, միայն թե «քաղաքակրթություն» հասկացությունն արտահայտելով «մշակույթ» եզրով, ահա. «Մշակույթի ժառանգման մեխանիզմը ժառանգորդության մեխանիզմ է՝ մշակութային ավանդույթի գործելու, մշակույթի՝ ինքն իրեն վերստեղծելու և վերանորոգելու մեխանիզմ: ...Մշակույթը կերտվում է մշակույթի կերտման միջոցով. այս անիմաստ կրկնություն թվացող բանաձևի մեջ է ճշմարտությունը»⁶⁴:

Հետևաբար, կարելի է վստահ եզրակացնել. հայկական ինքնօրինակ քաղաքակրթության ծանրակշիռ վկայություններինց մեկը՝ Հայ մտքի անառարկելի ժառանգորդությունն է: Որքանով որ հայ միտքը միշտ եղել է նախորդ հայ

⁶³ "Civilization is the process of becoming, linking the thought of the past to the present. Thus all present thought implicitly continues and criticizes the thought of the past." - David Miller, ed., *The Blackwell Encyclopaedia of Political Thought* (Oxford-Cambridge: Blackwell Publishers, 1995), p. 85.

⁶⁴ «Механизм наследования культуры — это механизм преемственности: функционирования культурной традиции, воссоздания и обновления культурой самой себя. ...Культура создается через созидание культуры: в этой, с виду тавтологической, формуле содержится истина». — Г. А. Геворкян. Национальная культура с точки зрения философии истории — Ереван, Изд. АН Армении, 1992, с. 24, 25.

մտքի անընդհատական շարունակությունը, ճիշտ այնքան
նով էլ հայ ազգը եզակի քաղաքակրթության դասական
կրող է⁶⁵:

Գ. Հայաստանի մշակութային շփումների ընդգրկումը 50
րդ դարում

Համեմատենք նաև 50րդ դարի հայ, 16րդ դարի անգլիացի
և 18րդ դարի ռուս հեղինակների ծանոթությունն
այլ ժողովուրդների լեզուներին և նրանց՝ օտար մշակույթի
ների հանդեպ ունեցած հետաքրքրվածությունը: Եղիշեն ավ
մենաշատ այլ լեզուներ նշած ու գնահատած հեղինակն է՝ 9
լեզու (հունարեն, լատիներեն, հոներեն, ասորերեն, պարսկե
րեն, ալաներեն, գոթերեն, եգիպտերեն, հնդկերեն): Քարյուն
հիշատակել է ընդամենը 4 լեզու (իտալերեն, ֆրանսերեն,
իսպաներեն, հոլանդերեն), իսկ Լոմոնոսովը՝ 6 լեզու (իսպա
ներեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն, իտալերեն, հին հունարեն,
լատիներեն): Այսպիսով՝ 50րդ դարում Հայաստանում ապ
րած հայ գիտնականի միջազգային մշակութային շփումների
աշխարհն ընդգրկում էր Հնդկաստանից մինչև Հռոմ ու Ե
գիպտոսից մինչև Միջին Ասիա և Հյուսիսային Կովկաս ըն

⁶⁵ Հ. Ա. Գևորգյանի մի ղիտողությունը, թվում է, միանգամայն համա
հունչ է վերը կատարված եզրահանգմանը. «...վճռական ապացուցո
ղական նշանակություն ունի հայկական մշակույթի, որպես ազգա
կազմիչ գործոնի, պատմական զարգացման անընդմեջությունը, այ
սինքն՝ այն հանգամանքը, որ հայկական մշակույթը դար առ դար
ծավալել է իր ներքին հարստությունը քաղաքակրթության տարբեր
դարաշրջաններում՝ հավաստելով իր կրող ժողովրդի անընդմեջ պատ
մական գոյությունը իր հայրենիքում»։ Հ. Ա. Գևորգյան, Ազգ, ազ
գային պետություն, ազգային մշակույթ, էջ 23, տե՛ս նաև էջ 30-31,
ուր խոսվում է Հայաստանում անտիկ մշակույթի և քրիստոնեության
սինթեզի մասին:

կած ահռելի տարածությունը, այսինքն՝ այդ ժամանակի գրեթե ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհը (բացառությամբ՝ ավանդաբար հարաբերական ինքնամեկուսացածության մեջ գտնվող Չինաստանի): Ապշեցուցիչ է, որ Եղիշեից 1000 և 1200 տարի հետո՝ աշխարհագրական մեծ հայտնագործությունների դարաշրջանում, Անգլիայում ու Ռուսաստանում ապրած հեղինակների հետաքրքրությունն այլ լեզուների և մշակույթների հանդեպ զգալիորեն ավելի նեղ էր և՛ աշխարհագրական, և՛ մշակութաբանական տեսանկյուններից: Այս երևույթի պարզաբանումը, սակայն, կարոտ է առանձին քննություն: Նկատենք սակայն մի կարևոր հանգամանք. Քարյուն և Լոմոնոսովն ապրել են արդեն գաղութատիրական հատկանիշներ ձեռք բերած աշխարհում՝ միջազգային քաղաքական համակարգում Եվրոպայի գերիշխանության օրոք, այդ պատճառով էլ նրանք առավելապես հետաքրքրված էին եվրոպական ազգերի մշակույթներով:

Դ. Հայ քաղաքական մտքի գաղափարականացումը 5րդ դարում

Ինչպես տեսանք, 5րդ դարում հայ մտավոր ընտրանին լրջորեն մտածել և գնահատել է հայոց լեզվի մշակութային և քաղաքական՝ ռազմավարական նշանակությունը: Ընդ որում՝ Հայաստանում ազգային լեզվի գնահատումները քննարկումներն անկասկած ծայր էին առել դեռևս մինչև գրերի գյուտը: 5րդ դարում Փավստոս Բուզանդի, Մովսես Խորենացու և Եղիշեի վերը քննված դատողությունները փաստում են ոչ միայն հայերի ազգային ինքնագիտակցության հստակությունը (որը, սակայն, նրանցից շատ ավելի վաղ ժամանակներում էր ձեռք բերվել), այլև՝ այդ դարաշրջանում հայ քաղաքական մտքի գաղափարականացումը (իդեոլոգիզացիա), այսինքն՝ տեսաբանական բարձր մակարդակի հասնելը:

Ե. Վերջնահանգում

Ի մի բերենք: Ազգային լեզուն դառնում է համազգային գիտակցված սիրո և պաշտամունքի առարկա այն ժամանակաշրջաններում, երբ մշակութային զարգացածության որոշակիորեն բարձր աստիճանի հասած էթնիկ խումբը ձեռք է բերում ազգի կայուն հատկանիշներ, այնուհետև, ի դեմս իր մտավորական ընտրանու՝ քաղաքական ընտրանու աջակցությամբ և հովանավորությամբ, ազգային ինքնագիտակցության հետագա հղկումն ու կանոնակարգումը նպատակ ունենալով՝ սկսում է մանրազնին վերլուծել իր ինքնության տարրերը (այդ թվում՝ ազգային լեզուն), ընդամին տալով դրանց անհրաժեշտությունն ու օգտակարությունը հիմնավորող տեսաբանական՝ գաղափարախոսական բացատրություններ:

**Mother Tongue
and
The Origins of Nationalism**

A Comparative Analysis of the Armenian and European
Primary Sources *

Abridgement

Armen Aivazian

In its systematic analysis and conceptualization of the multifaceted phenomenon of nationalism, Western social science has made many insightful, theoretical generalizations. However, this analysis, particularly of the origins of nationalism, has been based almost entirely on the European social-historical experience from the 16th to the 20th centuries. This focus has skewed the results somewhat and led to insufficiently inclusive conclusions.

The majority of Western scholars of nationalism are of the opinion, for example, that the first nations appeared in Europe during the 16-19th centuries. In this regard, Walker Connor, a "leading student of the origins and dynamics of ethnonationalism," drawing upon the scholarship of Sir Ernest Barker, another well-known figure in the field, makes the sweeping claim that "the self-consciousness of nations is a product of the nineteenth century," which may be true of Europe, but not sufficiently inclusive of the experiences of non-European peoples with longer histories of national self-consciousness. Another expression of this school of thought is Liah Greenfeld's insightful study (*Nationalism: Five Roads to Modernity*. Harvard

---

* This study is a chapter from the author's unpublished monograph on *The Making of Armenian Identity and Nationalism*.

University Press, 1992), which also over-extrapolates the European experience, stating:

The original modern idea of the nation emerged in sixteenth-century England, which was the first nation in the world...

These views can be interpreted to be a reflection of the fact that the populations of European countries did indeed undergo a transformation of national consciousness in the 16-19th centuries. Thus, according to Western studies, "the vast majority of people living within France were not conscious of being French until long after the French Revolution [of 1789]." Likewise, "in mid-nineteenth century Italy... only 3 percent of Italians could speak the common language; most spoke highly distinct regional dialects, and most identified themselves as Sicilians, Romans, and the like. By the end of World War I, however, most Italian immigrants to North America identified themselves as Italians. The Italian nation had grown or developed within less than seventy-five years."

Against this background, the Armenian experience is striking. Ancient, medieval, and early modern primary sources evidence a strong Armenian identity and nationalism well before the earliest manifestations of European nationalism cited by these scholars of European history. Even taking into account the acknowledged unique features of Armenian national identity, Armenian national consciousness exhibits many of the key characteristics of early modern and modern European nationalisms.

The intimate relationship between language and national consciousness has been established by various schools of historians, ethnologists, sociologists and social psychologists. In particular, it has been noted that a nation's explicit pride in its national language coincides with the origin of nationhood itself. Mother tongues became the object of national pride for European nationalists only in the 16-19th centuries. This national pride was expressed in each case in like manner: the nation judged its language as far superior to all other languages. Armenian attitudes toward the Armenian language have not been thoroughly researched as a separate topic of history.

Nevertheless, by all accounts, the Armenian language was perhaps chronologically the earliest and most crucial determinant in the formation of Armenian identity and ethnic consciousness. A distinct and coherent language community was a necessary prerequisite for the early branching of Armenian from the other Indo-European speakers. The use of Armenian as mother tongue determined who is Armenian.

This study sets forth comparative historical evidence about the time and circumstances when a national language becomes an object of national affection and pride. It analyzes the Armenian sources of the 5-18th centuries and compares them with the English, French and Russian sources of the 15-18th centuries.

The Armenian Case

The Golden Age of Armenian Culture (5th century AD)

Movses Khorenatzi, the Father of Armenian history, was among the first to equate the territory of Armenia with the Armenian-speaking territory: "And on the eastern side [of Armenia], along the perimeter of Armenian language..."

According to Khorenatzi, King Aram (who personifies either King Arame of 9th century BC or Aramani-Erimena of the 7th century BC) ordered the population of the newly incorporated westernmost region (later to be known as First Armenia) "to study the Armenian vocabulary and tongue." This can be taken as evidence that early on the Armenian state realized the strategic importance of "linguistic policies" and their implementation.

The 5th century Armenian author, Pavstos Buzand, defines Armenia as "the entire world of the Armenian language" and "the Torgomian country-world of the Armenian language" (Torgom is the legendary forebear of the Armenians). However, an adequate understanding of these definitions demands a more precise explication of the content of these terms: "the entire 'world' where the Armenian language was predominant" and "the Torgomian country-world where the Armenian language was predominant."

The correctness of such a reading is supported by yet another passage from the *History of Armenia* by Pavstos Buzand, relating the national mourning which struck Armenia after the death of the revered 4th century Armenian Catholicos Nerses the Great:

Within the confines of Armenian country, from one end to the other, all nobles and common people, without exception, all nobles and common people of Torgomian country, and the Armenian language at large, were lamenting him.

As clearly seen in this passage, Pavstos equated Armenians with those who spoke the Armenian language (it is noteworthy that there is no distinction on the basis of social classes). Further, he defined Armenia as an Armenian-speaking country, and again, like Movses Khorenatzi, determined the boundaries of Armenia by the territory dominated by the Armenian language. Pavstos Buzand deliberately used the Armenian language to connote an animate object, thus creating a semantical equation among the notions of country, people and language: Armenia =the Armenians =Armenian language.

Centuries later the same equation can be found in a European analogue. At the beginning of the 19th century the German author Ernest Moritz Arndt gave a strikingly similar definition to Germany -- *Das ist des Deutschen Vaterland*, literally -- "this is the country [under the domination] of German language."

Among these fifth-century attempts to fix the place of the Armenian language in the sociopolitical development of Armenian society, perhaps the most articulate was that of Yeghishe, the author of the *History of Vardan and the Armenian War*. In his theological work, entitled "An Interpretation of the Book of Genesis," Yeghishe describes the linguistic dispersion after the destruction of the Tower of Babel in which he includes the following comparison of the Armenian language to nine other languages:

Hence, a gracefulness came forth from the split of one large language: The Greek is soft, the Latin is vigorous, the Hunnish is

threatening, the Assyrian is sychophantic, the Persian is eloquent, the Alani (i. e., the old Ossetic) is ornate, the Gothic is mocking, the Egyptian sounds as if spoken from the dark and hidden place, the Hindu is chirping, [and] the Armenian is sweet and capable of embracing all these languages in itself.

And as one color is brightened by another, one face by another, one age by another and one art by another, in the same way one language is made more beautiful by another.

This passage shows, on the one hand, Yeghishe's undisguised pride for his mother tongue, which he considers to be the best, and, on the other hand, a healthy respect for other languages or "linguistic cultures," though Yeghishe's almost bantering characterization of them serves further to emphasize his sense of the supremacy of the Armenian language. This calm and friendly posture toward alien cultures illustrates the confidence of 5th-century Armenians that their civilization and culture were sufficiently powerful to withstand the alien influences or absorb their useful elements. Such an outward-looking nationalism could be perhaps termed as an "internationalist" nationalism.

13-18th centuries

It is noteworthy that this passage from Yeghishe became a staple of Armenian literature, was frequently cited and developed by influential Armenian authors, such as Vardan Areveltzi (ca. 1200-1271) in 1267, Mkhitar Ayrivanetzi (?-1305) in 1289, Hovhannes Yerznkatzi (ca.1250-1326) in 1291, Grigor Tatevatzi (1346-1409) in 1397 and Michael Chamchian (1738-1823) in 1784.

Furthermore, in his *Interpretation of Grammar* written at the request of the Cilician Armenian King Hetum I in 1244-1246, Vardan Areveltzi added his own comparative observations of Greek, Latin, and Armenian, finding Armenian to surpass the others:

But you, oh [Armenian] nation, examine and study the languages: Thus, the Greeks, the Franks (i.e. Europeans writing in Latin -- A. A.) and the Hellens, who are the Macedonians (sic), must

take great pains to say what they want and hear the distinctions of whether the words are masculine, feminine, neuter or dual.

But our Armenian nation, thanks to the richness and abundance of our language, was not constrained to this [usage of gender], while the Greeks and other nations were compelled [to such usage] because of the shortcomings of their languages and scripts, and by this way they filled in those insufficiencies.

Vardan Areveltzi has three other comparative observations that also convey this pro-Armenian attitude. A widely copied and distributed book, his *Grammar*, originally contracted to be taught in the King's court as well as in schools, could not but have had an effect on the Armenians' patriotic-nationalistic worldview.

Grigor Tatevatsi, the great apologist of the Armenian Church and its doctrine, also repeats Yeghishe's linguistic observation, with slight modifications:

The Greek is soft, the Latin is vigorous, the Hunnish is threatening, the Hindu is chirping, the Persian is eloquent, the Armenian is sweet; and an Armenian is able to learn all languages completely and correctly, but others learn the Armenian in a faulty and distorted version, because their languages are imperfect.

Other medieval and early modern Armenian authors expressed their own pride in Armenian language. Perhaps the most illustrative is the case of Michael Chamchian, the Catholic Armenian monk and historian, whose *History of Armenia* (published in 1784 in Venice) includes an extensive chapter with the revealing title -- "About the Armenian language, which is the first one," where it is argued that Armenian was and continued to be the language of God and Adam, because it was not subject to the confusion of languages during the destruction of Tower of Babel.

The English Case

According to recent research, the English began to express their affection and pride in their language in the 16th century. The majority of English intellectuals regarded English to be the finest language in the world. The best illustration is provided by Richard Carew, who in 1595-1596 wrote the *Epistle on the Excellency of the English Tongue*. Here is one excerpt from it:

The Italyan is pleasante but without synewes, as to stillye fleeting water; the French delicate but ouer nice, as a woman scarce daring to open her lipps for feare of marring her countenaunce; the Spanish maesticall, but fulesome, running too much on the O, and terrible like the deuill in a playe; the Dutch manlike, but withall very hoarse, as one ready at every worde to picke a quarell. Now wee in borrowing from them geue the strength of Consonantes to the Italyan, the full sounde of wordes to the French, the varietye of terminacions to the Spanish, and the mollifieinge of more vowells to the Dutch; and soe (like bees) gather the honey of their good properties and leave the dreggs to themselves. ...howe canne the languadge which consisteth of all these sounde other then most full of sweetnes?

The French Case

Scholarship has also found a similar attitude toward the French language during 13-14th centuries; however, in this case, the pride was not for the language of all France, but for the language of Paris alone. In the 11th century France, the vernacular literature was written in Anglo-Norman, while in the 13th and 14th centuries, depending from which region was the author -- Picardese, Champagnese, Burgundese. Each of these languages had its own dialects. Nevertheless, starting from the 12th century, French became the language of European elites and according to one source dating to 1148, anyone who did not know French was considered a barbarian. The French of Paris was referred

to in 13th century as "the most beautiful language in the world" (la plus délicate à l'ouïr et à l'entendre). Here is one example:

The sweet French tongue is the most beautiful, gracious and noble language in the world, the best accepted and loved. For God made it so sweet and lovable for his glory and praise, that it can be compared to the language spoken by the angels in heaven.

The Russian Case

The teachers of Russian language, especially in the former Soviet Union, have frequently cited as a didactic material the statement of Mikhail Lomonosov (1711-1765), Russian writer, scientist and innovator, often called the founder of Russian science, who wrote:

...the Russian language is the greatest among all languages in Europe, not only because of the wideness of territory under its domination, but also because of its own abundance and sufficiency... Charles V, the Roman Emperor, was wont to say that one ought to speak Spanish to one's God, French to one's friends, German to one's enemies, Italian to the feminine sex. But, had he been well-versed in the Russian tongue, he would certainly have added that it is appropriate for converse with all of these. For he would have found in it the magnificence of Spanish, the vivacity of French, the firmness of German, the delicacy of Italian, and, moreover, the richness and powerful concise imagery of the Greek and Latin.

This passage was written by Lomonosov in 1755. Paradoxically, the Russian language was only standardized phonetically, grammatically and stylistically in the first decades of the 19th century, thanks in particular to the writings by Alexander Pushkin. This coalescence of a standardized language was made possible by the efforts of the nationalistic intellectuals like

Lomonosov as well as Russian state itself during the preceding century.

It is interesting to note that Hans Rogger and Liah Greenfeld, two British authors familiar with both Lomonosov's and Richard Carew's observations about Russian and English languages remarked upon their similarity, stating that Lomonosov was unaware of Carew's observations on the English language, written two centuries earlier. In a similar vein, it is fair to conclude that neither Carew, nor Lomonosov could have been familiar with similar thoughts expressed by the Armenian authors in the 5th, 13th and 14th centuries.

Conclusions

Why and how did it happen that Yeghishe, Carew and Lomonosov independently created resembling maxims about their mother tongues, notwithstanding the great differences in time, space, and perhaps more importantly, their respective political-cultural environments?

One explanation is that these three authors were influenced by the similar historical-social circumstances and expressed this influence in strikingly similar terms and logic. Yeghishe, Carew and Lomonosov were prompted to speak on the excellence of their own languages, first and foremost, as part of the transformation of their national consciousness and the historical imperatives of their times, rather than by the inherent linguistic merits of mother tongues. In the Armenian case, Yeghishe was prompted to write by re-assertion of Armenian national consciousness, after the adoption of Christianity, creation of the national alphabet and the patriotic war against Persia of 450-451. In each case the same formula of comparison with other like objects, that is, other languages, is the means to expression this national pride. This is precisely what was done by Yeghishe in 450-460s, Vardan Areveltzi, Mkhitar Ayrivanetzi, Hovhannes Yerznkatzi in the 13th century and Grigor Tatevatzi in 1397 in Armenia, by Richard Carew in 1595-1596 in England, and by Mikhail Lomonosov in 1755 in Russia.

As might be expected, these attitudes and this formula were not limited to language. Yeghishe, for example, makes the following observation in the domain of geography:

With the two rivers [i.e. Euphrates and Tigris] and the [Noah's] Ark, we stand higher than all other[nation]s!

It is not coincidental that Carew wrote his "Epistle on the Excellency of English Tongue" during the most glorious years of reign of Queen Elisabeth the First (1588-1603), just in a few years after England had destroyed Spain's *Invincible Armada* in 1588 and established its rule over seas. Likewise, Mikhail Lomonosov's glorification of the Russian language coincided with the unprecedented rise of Russia's political might in the second half of the 18th century.

In this regard, however, the Armenian case differs: Yeghishe and the other aforementioned Armenian writers cited above wrote when the Armenian state's mightiest period was a memory from the past, but the Armenians, as a nation, refused to reconcile themselves to the loss of full-fledged independence and continued to seek ways for the reestablishment of Armenian rule over all of historic Armenia. During exceptionally unfavorable historical periods, the Armenian intellectual elite turned its efforts to work in the cultural field, as well as on the refinement of ideological underpinnings for the preservation and reinforcement of national identity.

The analytical and patriotic arguments about the Armenian language, which are found in primary sources from the 5th century AD onwards, support the conclusion that the Armenians had a definite national consciousness as well as a well-developed national-political ideology as early as the 5th century.

In conclusion, the mother tongue becomes an object of national pride and affection, when an ethnic group with a high level of cultural development attains the stable characteristics of a nation. After this, the nation's intellectual elite, supported and sponsored by the political elite, with the aim of further refining and institutionalizing national consciousness, embarks on an in-depth analysis of the elements of national identity (including national language), elaborating, inter alia, a theoretical framework for the further development of that national consciousness.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՍԾՈՒԹՅՈՒՆ	48
Ա. Եզրերի ճշտում՝ հայրենասիրություն, ազգայնականություն և ազգայնամոլություն	48
Բ. Ազգայնականության սկզբնավորման ժամանակը Հայաստանում և Եվրոպայում	55
ՀԱՅԵՒԵՆԸ	60
Ոսկեդար	60
Վարդան Արևելցի (մոտ. 1200-1271)	65
Մխիթար Այրիվանեցի (ծն. թ. անհտ.՝մոտ 1305) և Հովհաննես Երզնկացի (մոտ. 1250-1326)	69
Գրիգոր Տաթևացի (1346-1409)	70
ԱՆԳԼԵՒԵՆԸ	75
ՖՐԱՆՍԵՒԵՆԸ	77
ՌՈՒՍԵՒԵՆԸ	79
ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	82
Ա. Հայ հեղինակների, Քարյուի և Լոմոնոսովի ձևակերպումների նույնականության սոցիալ պատմական հիմքերը	82
Բ. Հայ մտքի ժառանգորդությունը և հայկական քաղաքակրթությունը	84
Գ. Հայաստանի մշակութային շփումների ընդգրկումը 5-րդ դարում	85
Դ. Հայ քաղաքական մտքի գաղափարականացումը 5-րդ դարում	86

Ե. Վերջնականում	87
Mother Tongue and The Origins of Nationalism: A Comparative Analysis of the Armenian and European Primary Sources	88
The Armenian Case	90
The Golden Age of Armenian Culture (5 th century AD). 90 13-18 th centuries	92
The English Case	94
The French Case	94
The Russian Case	95
Conclusions	96